

E 260

EESTI KEELEÕPIK

VI ÕPPEAASTA

Toimetanud B. Sõõt

ihv. 1705

KK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“
TALLINN 1946

EESTI KEELEÕPIK

ALGKOOFILE

VI ÕPPEAASTA

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1945

iw. 1705

EESTI
KEELEÕPIK

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

ALGKOOFILE

VI ÖRPAASTA

100-1907

RK

PEDAGOGILINE KIRJANDUS

TALLINN 1918

I. Häälikuist.

Häälik ja täht.

1. Ü-k-s o-n m-i-n-u-l p-ü-h-a-m k-o-d-a:
m-i-n-u v-a-n-e-m-a-t-e m-a-j-a,
v-a-i-k-n-e l-i-h-t-n-e e-e-s-t-i t-a-l-u.

Antud laulusalmi sõnad võime lahutada väikseimateks osadeks — häälikuteks.

Häälikuid märgitakse kirjas tähtedega. Seega on täht hääliku märk (kirjamärk). Tähti kirjutame ja näeme (tegevuses on käsi ja silm), häälikuid aga hääldame ja kuuleme (tegevuses on suu ja kõrv).

Tähestik.

2. Kõiki keeles esinevaid tähti kindlas järjekorras nimetatakse tähestikuks.

Eesti tähestik on järgmine:

(väikesed tähed)	(suured tähed)
a, b, d, e, g, h, i, j, k, l, m, n,	A, B, D, E, G, H, I, J, K, L,
o, p, r, s, t, u, v, õ, ä, ö, ü	M, N, O, P, R, S, T, U, V, Õ,
	Ä, Ö, Ü

Pidage meeles antud tähestik!

3. Harjutus. Pange Eesti linnade nimed tähestikuliselt järjekordal

Võõrhäälikud ja võõrtähed.

4. Õppisin zooloogiat ja filosoofiat. Lehitsesin hiljuti ilmunud brošüüri. Tahvlile oli riputatud ilus oranž kuulutus.

Eesti keeles tarvitatavais võõrsõnusus võivad esineda järgmised eesti keelele mitte omased häälikud:

f (l. ef), š (l. ša), z (l. ze), ž (l. že).

Võõrnimesed ja võõrkeelseis lauseis või väljendeis võivad esineda meil veel järgmised võõrtähed: **c** (l. tse), **q** (l. ku), **w** (kaksik-v), **x** (l. iks), **y** (l. üpsilon).

C, c. Tähte **c** hääldatakse mõnes sõnas **k**-na, mõnes sõnas **ts**-na.

- 1) *Cato* (l. kato), *cum laude* (l. kum laude = kiitusega);
- 2) *Caesar* (l. tsesar), *Cicero* (l. tsiitsero), *Celsius* (l. tselsius).

Q, q. See täht esineb harilikult koos **u**-ga (**qu**) ja ühend **qu** tuleb hääldada **kv**-na: *Quintus* (l. kvintus), *Lindequist* (l. lindekvist).

W, w. **W**-d hääldatakse enamasti **v**-na: *Kreutzwald* (l. kröitsvald), *Wiedeman* (l. viideman). Ainult inglise keelest päritolevais pärisnimesed hääldatakse **w**-d **u**-na: *O. Wilde* (l. uaild).

X, x. **X**-i hääldatakse **ks**-ina: *Xerxes* (l. kserkses), *Xanthippe* (l. ksantipe), *Xenophon* (l. ksenofon).

Y, y. **Y**-i hääldatakse **ü**-na: *Odysseus* (l. odü'sseus), *Jyväskylä* (l. jüväsküla).

Täishäälikud ja kaashäälikud.

5. Häälikud jagunevad täishäälikuiks ja kaashäälikuiks.

Täishäälikud on seesugused häälikud, mis iseseisvaltki, ilma teiste häälikute abita, võivad moodustada silbi. Vrd. **e**-ma, **a**-ga, **i**-lu, **e**-nam jt.

Kaashäälikud on seesugused häälikud, mis võivad moodustada silbi ainult täishäälikute abil.

Täishäälikud	Kaashäälikud
a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü	b (p), d (t), f, g (k), h, j, l, m, n, r, s, š, z, ž, v

6. **Harjutus.** Kriipsutage alla järgnevas palas kõik kaashäälikud!

Taga karjamaa ja kesa, taga marjamaa ja võsa, läbi pisikesest palust, mööda metsavahi talust, suurde metsa, mine küsi, oli siginenud susi; murdis mullikaid ja lambaid, näitas metsast valgeid hambaid, liha söi ja ojast jõi, öösel ulus — või ja või!

Helilised ja helitud häälikud.

7. Häälikuid jagatakse nende hääldamise järgi helilisteks ja helituiks. Heliliste häälikute hääldamisel värisevad meie häälepaelad, helitute häälikute hääldamisel mitte.

Helilised häälikud

Kõik täishäälikud:

a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü

Kaashäälikuist järgmised:

j, l, m, n, r, z, ž, v

Märkus. Kas häälik on heliline või helitu, seda saame teada sel teel, et paneme sõrme kõrisõlmele ja hääldame vastavat häälikut. Kui tunneme seejuures kõrisõlmes väikest värinat, on häälik heliline, vastasel korral on see helitu.

Ka võime helilisi häälikuid tunda sellest, et neid võime laulda, kuna helituid häälikuid me laulda ei saa.

8. Harjutus. Kriipsutage alla kõik helitute häälikute tähed järgnevas katkendis ja lauseis!

Mutt elab maa all, aga jões elavad kalad. Metsas elab jänes ja tal on pikad jalad. Aga eesel on hall, tal on pikad kõrvad, mis suuremalt jaolt ikka on kikkis. Aga eesli pea pole kuigi hea. Tarkus sinna sisse ei lähe, seepärast ongi seda vähe.

Professor Saugaste võttis osa filosoofide kongressist Tallinnas. Ajakirjanikke nimetatakse ka žurnalistideks. Kõneleja žestikuleeris.

h sõna alguses.

9. Tuletage meelde, missugused sõnad algavad **h**-ga, missugused **h**-ta!

Järgnevas tabelis leiduvad mõningad **h**-ga ja **h**-ta algavad sõnad, milles sagedaimini eksitakse.

h sõna alguses	h puudub
habras (= kergesti murduv)	aas
hajameelne	aevastama
hagijas	aganad
hagu (= oksad, peened puud)	agu (= koit)
haigutama	ais, aisa
hais, haisu	ale (= sõõrd, uudismaa)
hale (= kurb)	alg (= algus)
halg, halu (puuhalg)	allikas (= läte)
hallikas (= halli värvi)	alp

h sõna alguses	h puudub
hanguma	aru (= mõistus; heinamaa)
hang	arv, arvu
havi	elevus
hary, harva	ere
harva	igivana, igihaljas
heeringas	iil (= puhang)
hellerhein	ind (= vaimustus)
herilane	irvitama
hernes	oigama
higi	opman
hiiglane	uba
hind, hinna	ulguma
hirv, hirve	ulgumeri
hubane	undama
hulkuma	uudishimu
hunnik	õilmitsema
hurtsik	õudne
hõre	ädal (= uus hein)
hõõguma	äkki
hõõruma	ämblik
hämmastama	ässitama
härdasti	
hütt	

10. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **h**, kui see on nõutav!
Sõjad on —ävitunud palju varandust. Kustki —õredate pilvede vahelt vilksatab üksik täht. —õudseid lugusid teati jutustada vanast mahajäetud veskist. Ootamatud —irmu—ood valdasid juuresolijaid. —aigus ei —üüa tulles. —ubane oli istuda tormisel —õhtul küdeva ahju ees. Suvine päike kiirgas —eredasti —aknaruutudel. Loetav koht oli nii —ullusti põnev. Poiss murdis —apra puuoksa katki. —ajameelsete inimestega juhtub koomilisi lugusid. Eesti laev „—arju-rand“ sõitis —ulgumerele —eringaid püüdma. —iiglasuurt kapsapead vaatasid kõik —ämmastunud pilgul. Kõnet oli tulnud kuulama —üsna suur —ulk —uudis—imulikke. Siin perenaise käsi —ooletagev, —ulk kistud rohtu —eemal —unnikus. —aasal kasvas —eller—einu. —agijad olid sattunud —undi jälgedele. Silmi ei tohi —õõruda. Isa —istutas —õue —igi—alja kuuse.

Kaksiktäishäälik.

11. Võrrelge täishäälikuid järgmistes sõnades!

lai	vanaisa
nui	eluiga
saimel	maailm
pea	reaalne
poeg	poem
seal	geograafia

Sõnus lai, nui, saime jne. kuuluvad täishäälikud ai, ui, ai samasse silpi, sõnus vanaisa, eluiga, geograafia jne. kuuluvad täishäälikud ai, ui, ia kahte eri silpi.

Täishäälikud, mis kuuluvad samasse silpi, moodustavad kaksiktäishääliku.

12. Harjutus. Kriipsutage järgnevais lauseis alla kaksiktäishäälikud!

Kui ta küla sead ära oli hoidnud ja veel aastat kuus kasvanud, oli tal suur õnn: ta sai taluperenaiseks. Seisatasime ja sirutasime vaimustuses õhku oma väikesed käed. Päike oli veel mõne hea sülla üleval, kui Kõrboja heinalised koju tulid ja leidsid, et saun on kuum ja vesi katlas palav. Noor poet luges ette oma poemi. Vanaisa oli tulnud meid vaatama.

k, p, t helitute häälikute kõrval.

13. Ats lõhkus puid. Sõitsime lootsikuga mööda järve. Lõikasin nõõri katki ja võtsin paki lahti.

Nagu teame, kirjutatakse k, g, p, b, t, d, s, h kõrval (need on helitud häälikud) ainult k, p, t, mitte g, b, d!

Liide -ki ja -gi.

14. Jälgige liite -ki ja -gi esinemist järgmistes sõnades!

-ki	-gi
lind+ki	kell+gi
tuleb+ki	linn+gi
poeg+ki	tulen+gi

-ki	-gi
andis + ki	narr + gi
papp + ki	lehm + gi
kass + ki	maa + gi
kukk + ki	kana + gi
dušš + ki	beež + gi
tšehh + ki	orav + gi

Pidage meeles! Liide -ki kirjutatakse k, g, p, b, t, d, s, h, f, š järel (helitud häälikud).

Kõikide täishäälikute ja kaashäälikute j, l, m, n, r, v, w, z, ž järel kirjutatakse -gi.

15. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele k või g, nagu on nõutav!

Kukk—i ei kire enam nii kärevalt, tema rõõm—i pole enam endine. Selles ep küsimus seisab—i. Tušš—i oli lõppenud. Vahepeal oli vihm—i lakanud. Sealt ta tuleb—i. Paremat karja ei toodud—i näitusele. Kullerkupp—i oli lõpetanud oma ilusa kullendamise. Mitmes sõnas oli apostroof—i unustatud panemata. Vanaisal oli oma pükstega palju vaeva, sest rihm—i ei tahtnud enam hästi täita oma ülesannet. Krohv—i oli langenud seintelt. Meie linna kuulsaim geograaf—i võttis õppematkast osa. Plüüš—i oli kulunud. Sulg—i tõrkus kirjutamast inetut mõtet. Ta ei saanud und—i silma. Vähem—i asi oli täis saladust. Linn—i näis tukkuvat.

16. Harjutus. Liitke järgnevaile sõnadele kas -gi või -ki, nagu on nõutav!

Tšehh, lind, orav, hein, leht, kokk, lill, talv, lein, tuleb, toob, arg, härg, võlg, pime, omad, särg, sepp, kaap, tupp, lahkub, endal, memm, õrn, õnn.

Millal esineb g, b, d helitute häälikute märkide kõrval.

17. Jälgige g, b, d esinemist helitute häälikute märkide kõrval!

a) (kärbes) kärbsed	(hõlpus) hõlpsa
(soodus) soodsad	(tähtis) tähtsa
(võidma) võidke	(võitma) võitke
(hoogus) hoogsad	(märkama) märksa

Pidage meeles! g, b, d esineb helitute häälikute kõrval siis, kui sõna mingis algvormis leidub **g, b, d**.

- b) kuld+kell — kuldkell
king+sepp — kingsepp
umb+sõlm — umbsõlm

Pidage meeles! Kui lihtsõnade ühendamisel lihtsõnaks satub **g, b, d** helitu hääliku kõrvale, jääb see sinna püsima.

18. Harjutus. a) Kirjutage kriipsu asemele **t** või **d**!

Meil ei õnnestunud muretseda moo—said aparate õppevahendite kogusse. Jõu—sasti kulus aeg. Ühe koosolija poolt tehtud ettepanekut ei peetud sün—saks panna hääletusele. Tuleb kasutada iga soo—sat juhust edasiõppimiseks. Väino ei raa—sinud kodunt lahkuda. Kar—sepp elab meie majas. Püü—ku igaüks käia õiget rada! Võisin ainult umbkau—selt vastata. Sõi—ke tasa üle silla! Jõu—ke õnnelikult koju! Või—ke vaenlast tarkusega! Hei—sime õhtul varakult magama, et hommikul enne teisi tõusta.

b) Kirjutage kriipsu asemele **k** või **g**!

Õpilased saavutasid etteütluses mär—sa paremaid tagajärgi. Ungari jalgpalli-meeskond mängis väga hoo—salt. Var—si läheneti linnupesale. Eeskojast kostsid ar—sed sammud.

Silp.

19. Häälikud moodustavad silbi. Silp on sõna osa, mis algab uue hingamistõukega. Silbis peab olema tingimata täishäälik; kaashäälik üksi ei moodusta eesti keeles silpi, näit. sõnades *poiss, ni-na, u-la-ta-ma* igas silbis leidub vähemalt üks täishäälikumärk. Ainult mõnimgad hüüdsõnad, nagu tss!, tprrr! jne., moodustavad iseseisva silbi, ilma et neis leiduks ainustki täishäälikut. On silpe, mis koosnevad ainult ühest täishäälikust: *a-bi, uu-e, a-ga, nei-u* jne. Silpide äratundmine on tähtis sõnade õigeks poolitamiseks ülekanndmisel realt teisele.

Hoiatus. Hoiduge kaksiktäishäälikut (oe, ea, eo, äe jne.) pidamast kaheks silbiks!

Õige (üks silp):

poeg
teab
mäed

Mitte (kaks silpi):

po-eg
te-ab
mä-ed

Silbitamisest.

20. Jälgige järgmiste sõnade silbitamist!

I-ga al-gus on ras-ke. Mis sü-da-mest tu-leb, lä-heb sü-da-mes-se. An-nan, vars-ti, and-ku, sea-tud, korst-nad, kolks-ti, vaa-tan, raud-tee, kaas-e-la-nik.

Pidage meeles silbitamisel järgmist!

1) Täishäälikute vahel leiduv kaashäälik kuulub järgmisse silpi (va-na).

2) Kui täishäälikute vahel leidub mitu kaashäälikut, siis kuulub ainult viimane neist järgmise silbi juurde, kuna kõik teised jäävad eelmisse silpi (an-nan, vars-ti, korst-nad).

3) Pikka täishäälikut ja kaksiktäishäälikut ei poolitata (laat, poiss).

4) Liitsõnus silbitatakse iga sõna eraldi (raud-tee, kaas-e-la-nik).

21. Harjutus. Silbitage sõnad järgnevas palas!

Eide koorem.

Talumees sõitis linnast koju. Teel nägi ta vanaeite, kes kandis seljas rasket kompsu. Vaevaliselt liikus eit edasi. „Istu vankrisse, eit!“ hõikas mees. Vanaeit tänas ja kobiski vankripärrale. Natukese aja pärast märkas mees, et eit ikka veel kompsu seljas hoidis. Ta ütles: „Pane ometi komps vankrisse, siis on mõnusam istuda!“ — „Oh ei,“ vastas tänulik eideke, „te olete niigi küllalt lahke mu vastu. Hakkan ma siis veel hobust oma kompsuga koormama.“

Näidis. Ta-lu-mees sõi-tis jne.

Sõnade poolitamine.

22. Sõnade poolitamisel ühelt realt teisele ülekandmisel pidage meeles järgmist:

1) Sõnaosa ülekandmine ühelt realt teisele toimub silpide kaupa, näit.:

va-
na

2) Ühetähelist silpi ei jäeta üksi rea lõppu ega kanta üle järgnevale reale.

Õige:

Väär:

aken

ken

a-

elan

lan

e-

kaua

a

kau-

3) Ühetäheline silp sõna keskel tuleb liita eelmise sõnaosaga.

Õige:

neiu-

Väär:

nei-

ga

uga

23. Harjutus. Märkige poolitamise kohad järgnevais lauseis püst-kriipsuga!

Kui püüate kõigest väest, jõuate üle igast mäest. Neiu pühkis laua puhtaks ja tõi saia lauale. Kustas, aja kari aia äärde! Maias kass elas suures majas. Majaperemees hoiatas korstnapühkijat, et see oleks ettevaatlik ega kukuks. Sügisel astus Enn keskkooli, kus hakkas usinasti õppima. Kunstnik mängib tiibklaverit. Kellelgi polnud huvi uuesti riietuda.

Näidis. Kui püüate kõigest väest...

Häälikute vältus ja selle märkimine.

24. Nagu teada, võib häälik eesti keeles esineda kolmes pikkuses ehk vältes:

lühike (I välde),

keskpikk (II välde),

ülipikk (III välde).

Tabel üksikute häälikute väldele kohta.

Lühike e. I välde	Keskpikk e. II välde	Ülipikk e. III välde
sada	saadan	(tahan) saada
keda	keedan	keema
kilu	kiilu (ots)	(taon) kiilu
kolin	kooli (-maja)	(läksin) kooli

Lühike e. I välde	Keskpikk e. II välde	Ülipikk e. III välde
tuli	tuules (ja tormis)	(ajas taga) tuuli
võru	võõras (mees)	(räakis) võõraga
käru	käärid	(nägin) kääre
kõha	nööri (otsas)	(kiskusin) nööri
müra	müüri (ääres)	(ehitasin) müüri
habe	hape	happeks
kade	kate	katteks
lugu	lukus	lukku
valu	valla (-maja)	(päases) valla
tume	tummalt	(ootasin kurt-) tumma
kana	kannus	(vaatan) kannu
nari	narri (-temp)	(nägin) narri
käsin	kassi (-käpp)	(hirmutasin) kassi
keha	—	(kuul tungis) kehha
maja	—	(astusin) majja
kivi	—	kiuvi

25. Märkige üles eelmise tabeli eeskujul iga hääliku kohta kolm sõna, milles vastav häälik esineks lühikeses, keskpikas ja ülipikas vältes!

g, b, d (k, p, t) vältete märkimine.

26. Jälgida g, b, d (k, p, t) vältete märkimist!

I välde	II välde	III välde
aga	hakata	hakkama, lõikama
lugu	lukus	(panin ukse) lukku, luuke
sadam	satub	sattuma, vaatama
kabi	kapi (uks)	(panin mütsi) kappi, kaapima

Lühike **b, d, g** (I välde) märgitakse **b, d, g**-ga, keskpikk (II välde) **k, p, t**-ga, ülipikk (III välde) märgitakse **kk, pp, tt**-ga (lühikeste täishäälikute vahel) või **k, p, t**-ga (teistel juhtumitel).

27. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele g, k, kk; b, p, pp; d, t, tt!

a) g, k, kk. Trü—itud nimesti—ud saadeti trü—ikotta trü—ida. Ko—al ku—us nu—a patta. Võit—e vaenlast tar—usega. Ha—a—e juba minema! Poiss vahtis la—e.

b) b, p, pp. Pange nuga tu—e! Hiir jooksis ka—i alla. Roo—oli pandud naela otsa. See õ—ilane ei taha sugugi õ—ida. Kutsu rahvas tu—a! Millal algab akende to—imine? Otsin uue ka—a. Se—pani ke—i nurka.

d) d, t, tt. Taa—hoidis näpu otsas tubakako—i. Pe—is pe—is sealt mi—u lä—i. Poisid ase—a—i ri—a ja saa—e—i tuppa. Pere—mees võ—is koormalt ka—e ja la—us kü—epuud trepi e—e rii—a. Pa—a sõimab ka—elt, ja ka—el pa—a. Ka—a ru—u lau—! Ligi—mest ei tohi jä—a hä—a. Võ—a, kui kästakse võ—a! Taa—võ—is ma—i ja täi—is selle o—ra—ega.

Pika kaashääliku märkimine teise kaashääliku kõrval.

28. Jälgige pika kaashääliku märkimist järgnevais sõnus!

Pikk kaashäälik ü h e - k o r d s e l t m ä r g i t u d	Pikk kaashäälik k a h e - k o r d s e l t m ä r g i t u d
homne	homme
kümnes	kümme
lipnik	lipp
piklik	pikk
kopli	koppel
vapra	vapper
võtma	võtta
vastu	
rohke	
üumber, ümbrik	

Pidage meeles! Pikka kaashäälikut ei kirjutata kahekord-
selt teise kaashääliku kõrval.

29. Pika kaashääliku märkimine pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel.

Pikk kaashäälik ühe- kordselt märgitud	Pikk kaashäälik kahe- kordselt märgitud
võitma	võtta
sõita	sõtta
kaap	kapp
seep	sepp
vaatama, kooke, ootan	
piipu, toit, näitus, kaotan	
laekas	

Pidage meeles! Pikka kaashäälikut ei kirjutata kahekordselt pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel.

Märkus. Kaks ühesugust kaashäälikumärki võivad esineda teise kaashääliku kõrval hüüdsõnus sel korral, kui nendega tahetakse märkida pikemaid häällitsusi, näit. *ptrr!*, *summdi!* jne.

30. Harjutus. Kirjutage kaashäälik küsimärgi järel kas ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Häirimata hi?ngas noor ri?nd karsket õhku. Klaas läks ka?tki ja poiss pu?hkes nu?tma. Korranõudeid tuleb piinlikult täi?ta. Kurvalt kõlavad üle me?tsade ja vä?ljade veel ku?rgede häällitsused, kes le?ndavad lõunamaale. Kui palju ko?rdi olen seisnud kodutalu ta?mede all ja vaadelnud laia avarust e?nda ü?mber! Keset ko?plit ka?svas suur ka?sk. Kõ?rboja oli suur kä?skija, suur su?ndija. Värdi kõneles hü?plemisi ja katkendlikult. Enne mõ?tle, siis ü?tle! Nad ta?htsid asuda rahulikumatesse pai?kadesse. Ta sai oma ülesa?ndega hä?sti hakkama. Ettevõ?tlik inimene saab hakkama iga asjaga. Kao?tatud poolehoidu on ra?ske tagasi või?ta. Nagu esialgseist mu?ljeist võis järeldada, oli pidu õnnestunud. Tema käeki?rja oli ke?rge lugeda. Ettevõ?tel on olnud aasta jooksul õige tu?nduvaidki ülejää?ke. Kõigile ettehei?teile vastati vai?kimisega.

Pika s-i märkimine.

31. Pikk s teise kaashääliku järel.

Värss, varss, kärss, pulss, kirss, kurss, marss, hülss, simss, marssi-ma, Varssavi (aga: hülsi, värsi jne.).

Kolmanda välte s märgitakse kahekordselt ka teise kaashääliku, nimelt l, m, n, r järel.

Pikk s kaksiktäishääliku ja pika täishääliku järel.

Poiss, kauss, kaissu, hõissa! (aga: poisi, kausi, poisid jne.), puusse.

Kolmanda välte s märgitakse kahekordselt ka kaksiktäishääliku ja pika täishääliku järel.

32. Võrrelge järgnevaid sõnu!

r või täishäälik on ülipikk	s on ülipikk
vars (varred)	varss (varsad)
kõrs (kõrred)	farss (farsid)
võrsuma	marssima (marsin)
tõus (tõusud)	kauss (kausid)
pais (paisud)	kaiss (kaisu)
põis (põied)	
(need) luused (lusikad)	(nuga tungis) luusse (minusse see mõjus,)
(läks) teise (tuppa)	teisse (mitte)

33. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele ss või s, nagu on nõutav!

Karjasel oli seljas mär— heintega. Var— kippus heinamaale. Sean— vältas kolm tundi. Viiuldaja mängis kurba val—i. Vikati var— läks katki. Uhkel sammul mar—isid sõdurid läbi linna. Tänavune sügis oli rikas kir—ide poolest. Ta laulis hispaania roman—i. Riiuleile oli laotud suuri ja väikesi kau—e. Arst katsub haige pul—i. Õlekõr— ei päästa uppumat. Var—avi oli Poola pealinn. Ametnikud said avan—i. Uni ajab hulkuma, magamine mar—ima. Tõr— on ääreni vett täi—. Poi— ei olnud nõu— kaasa tulema. Kir—ipuud olid täis ilusaid kir—e. Liginev öö matab kogu looduse oma kai—u. Vana Juhangi keerutas val—i. Riidet ei mõõdeta enam ar—inaga, vaid meetriga. Põi— oli täidetud õhuga. Paberossikesti nimetati vanasti hül—ideks. Õpilased olid õppinud talve jooksul pähe palju ilusaid vär—e. Siga nühkis oma kär—a.

Kokkuvõte. Pikka kaashäälikut ei kirjutata kunagi kahekordselt järgmistel juhtumitel:

- 1) teise kaashääliku kõrval (*homme*),
- 2) pika täishääliku järel (*vaatus*) ja
- 3) kaksiktäishääliku järel (*näitus*).

Erandi sellest reeglist moodustab III välte s, mis kirjutatakse kahekordselt ka **l, m, n, r**, pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel (värss, poiss, luusse).

Kaashäälikute märkimine liitsõnus.

34. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

plekk + kast = plekkkast

papp + töö = papptöö

kesk + kiht = keskkiht

pakk + kast = pakkkast

pott + sepp = pottsepp

kiir + rong = kiirrong

Pidage meeles! Liitsõnas kirjutatakse sõnad nii, nagu seisaksid nad eraldi. Selle tagajärjel võib sattuda kõrvu kolm ühesugust kaashäälikut, samuti võib esineda kaks ühesugust kaashäälikut teise kaashääliku kõrval ja pika täishääliku või kaksiktäishääliku järel.

Märkus. Sõna rätsep ei tundu enam liitsõnana, sellepärast kirjutatakse ta ühekordse t-ga ja p-ga (vrd. *kingsepp, pottsepp* jne.).

35. Harjutus. Kirjutage küsimärgi järel olev kaashäälik kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Purs?kaevu torustikud olid ummistunud. Kur?tummgi oli hakanud lugema. Uks oli unustatud poo?lahti. Kui lapsel oleks pa?pkarpe, millega ta võiks mängida! Ajalehe kaa?sanne huvitas kõiki. Teose ee?sõna oli trükitud kursiiviga. Kes?koolipoiss tõi lü?kelgul kohale pa?pkaste. Lu?ksepp võttis pu?snoa, et avada sellega ple?karpi. Ta oli näinud metsas vas?kussi. Poissi huvitas eriti kes?kaeg. Meie aias kasvab palju li?lkapsaid. Tõnu oli roninud vör?kiike. Po?tse?p parandas vas?katelt. Ta kandis vil?tuhvleid. A?lveelaev lasti vette. Ris?teel puhkasin mõne minuti.

Kaashäälik -gi ja -ki ees.

36. Jälgige kaashäälikute märkimist liite -gi ja -ki ees!

linn + gi = linngi

lill + gi = lillgi

memm	+	gi	=	memmgi
kukk	+	ki	=	kukkki
näpp	+	ki	=	näppki
plekk	+	ki	=	plekkki

Pidage meeles! Ka liite **-gi** ja **-ki** ees kirjutatakse sõna nii, nagu seisaks ta eraldi.

37. Harjutus. Kirjutage kaashäälik küsimärgi järel kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Poi?ski oli kaotanud meeleskindluse. Eh?ki Jaan pidi teenima endale ise ülalpidamist, saavutas ta koolis häid tagajärgi. Ä?mgi oli tulnud oma miniat vaatama. Ke?lgi oli vahepeal lakanud töötamast. Pa?ki oli unustatud suure kiirusega maha. Li?ngi vajas vihma. Pü?ski seisis nurgas. Ju?tki vaikis. Kõi?ki uudishimulikke ei suutnud mahutada avargi saal. Tuh?ki oli aetud laiali. Kül as oli palju ku?ki ja vähe kanu. Tugev ta?mgi kõikus tormi käes. Ku?ki laskis kuulda oma heledat hüüdu. O?ngi oli tühi. Ko?ki ei osanud valmistada iga toitu. Jaanipäeva ajal oli toodud ka?ski (sõnast *kask*) tupp. Ka?ski (sõnast *kass*) oli kadunud. Kui lapsel oleks nu?ki, millega ta võiks mängida!

Kaashäälik teiste liidete ja lõppude ees.

38. Jälgige kaashäälikute märkimist liidete (välja arvatud **-gi**, **-ki**) ja lõpu **-nud** ees!

pikk+lik > piklik	siin+ne > siinne
Eesti+lane > eestlane	Itaalia+lane > itaallane
lipp+kond > lipkond	Austraalia+lane >
linn+lane > linlane	austraallane
paluma+nud > palunud	korall+lane > koralllane
	veenma+nud > veennud.

Pidage meeles! Kui sõnatüvi (*korall*) lõpeb sama kaashäälikuga, millega algab liide või lõpp, siis kirjutatakse sõna nii, nagu seisaks ta eraldi (*koralllane*).

Kui sõnatüvi lõpeb teistsuguse kaashäälikuga, kui algab liide (lõpp), siis kirjutatakse sõnatüve lõppkaashäälik ühekordselt (*metalne, linkond* jne.).

39. **Harjutus.** Kirjutage kaashäälik küsimärgi järel kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Meie kihelkonna laulupeole oli saabunud ka peali?nlasi. Talli?nlasi sõitis Haapsallu. Lubikora?lased on liik algseid loomi. Moder?ne riietus ei ole sageli otstarbekohane. Eemalt rukkist kostis rukkiräagu monotoo?ne häälightsus. Mä?slevat rahvahulka ei olnud kerge rahustada. Ratsanikkude meta?lised kiivrid helkisid päikese käes. Laevale ilmus ka itaa?lannasid ja tše?hlannasid. Krista?lselt särasid vihmapiisad. Metsa ääres kasvas viole?tseid kanarbikke. Linna elanikest moodustati kaks li?pkonda. Ühe li?pkonna ülemaks määrati li?pnik Vallaste. Krimmi poolsaare elanikke nimetatakse kri?mlasteks. Ootasime lõ?plikku vastust. Põhja-Tartumaa mäed on pi?kliku kujuga. Ta oli elanud mitu aastat austraalaste hulgas. Sii?ne elu on vaheldusrikas. Olin teda vee?nud poisi süütuses.

40. **Kordav harjutus.** Kirjutage küsimärgi järel olev kaashäälik kas ühe-, kahe- või kolmekordselt, nagu on nõutav!

Alustasime kiirmar?si, et jõuda õigel ajal kohale. Kui arst oli mind vee?nud, et mu pul?s ei tööta normaalselt, jäin koju ega võtnud osa peali?nlaste huvimatkast. Heliaparaadi meta?lse muusika saatel alustati uut sean?si. Loodusloo tunnis rääkis õpetaja meile ka?slastest, ööku?lastest ja teistest loomaliikidest. Itaa?lased kandsid rünnakul vas?kiivreid. Turule oli toodud palju kir?se. Eemal kaerapõllul näris var?s üksikuid rohukõr?si. Lumimemngi oli päikese paituse tagajärjel hakanud nu?tma. Meie kes?koolil on oma kes?küte. Ko?plisse kahe kase vahele oli üles seatud võr?kiik. Humaa?ne käitumine meeldis kõigile. Kogu kirjani?kond võttis osa kadunud luuletaja muldasängitamisest. Kingse?p ärgu hakaku rä?tsepaks ega rä?tse?p kingsepaks.

j-i ja i märkimine.

41. Pange tähele järgmiste sõnade kirjutamist!

saia (-naine), (söön) saia	saaja (saab)
hoian, aias, maias	tuliija, pesija (tuleb)
(tahan) käia	käija (käib)
„ müüa	müüja (müüb)
„ süüa	sööja (sööb)
„ viia	viija (viib)
„ lüüa	lööja (lööb)
minia (= pojanaine)	mineja (läheb)

Pidage meeles! i ega ü järel ei kirjutata tähte j. Ainult tegijat tähendav liide -ja märgitakse alati j-iga (ka i ja ü järel).

Märkus. Ainsuse sisseütlevas käändes võib esineda ka kaks j-i kõrvuti, näit.: majja, ojja, kujju jne. (vrd. talu — tallu, kivi — kivvi jne.).

42. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele j või i, nagu on nõutav!

Lapsed a—asid metsas kilgates oravaid taga. Andke riided ho—ule. La—use kihelkond asub Põhja-Tartumaal. Meie talust möödavoolav jõgi on rikas hundinu—ade poolest. Puura—uja ra—ub metsas puid. Ma—as poiss ostis sa—a. Koju jõudnud, olime tä—esti märjad. Ta tõttas la—a maailma. See ei olnud õ—eti ne—u Ö—e süü. Tuul a—as pilved la—ali. Mu pinginaaber mängib hästi vi—ulit. Tal tuli igal hommikul vi—a posti la—ali. Mu—ale Märts ei vaadanudki kui auravale supikausile. Poiss ostis sa—a. Poiss, a—a kari a—a äärde! Sa—aks taevast sa—a!

43. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele j või jj, kui see on nõutav!

Reisi—ate tähelepanu köitis koha maastikuline ilu. Mini—a toodi ma—a. Juurdetuli—at võtsid vastu kohtlased pilgud seesoli—ate poolt. Müü—a pakkus oma kaupa müü—a. Mõnes talus vahetati sa—geli teeni—aid. Töö kiidab tegi—at. Kus tegi—at, seal nägi—at. Pesi—a peseb pesu. Kutse vii—a tuli tagasi. Küsi—a suule ei lööda. Kohtu-uuri—a sõitis maale. Meie klassis leidub mitugi head viiulimängi—at. Koosoleku protokoll—aks valiti Kusta Kaldvere. Tee—käi—a ei suutnud enam käi—a. Laps kukkus o—a. Valmis vili ootas kokkupani—aid. Magaja uni ja tegi—a töö ei lõpe.

Astmevaheldus. Tugev aste ja nõrk aste.

44. Astmevahelduslikes sõnuses on ühed vormid tugevas astmes (*lind, lindu, lindude, linde* jne.), teised nõrgas astmes (*linnu, linnus, linnul, linnud* jne.).

Missugused vormid on tugevas ja missugused nõrgas astmes, see ei ole kõigil sõnul ühesugune, vaid erinev.

Näit. sõnas *võlg* on ains. nimetav tugevas astmes, sõnas *hammas* aga on sama vorm nõrgas astmes.

Missuguste vormide põhjal määratakse kindlaks astmevaheldus.

45. Et ära tunda, kas sõna on astmevaheldusega või ilma, ei tarvitse jälgida sõna kõiki vorme, vaid piisab kahest vormist.

Käändsõnade puhul vaadeldakse ains. nimetavat ja omastavat, pöörd sõnade puhul da-tegevusnime ja olevikku.

Näiteid:

Käändsõnad		Pöörd sõnad	
Nimetav	Omastav	da-tegevus-nimi	Olevik
saan	saani	kõndida	kõnnin
vald	valla	tappa	tapan
jalg	jala	liikuda	liigun
sõda	sõja	tahta	tahan
kolle	kolde	rännata	rändan
ehe	ehte	kaevata	kaeban
liige	liikme	salata	salgan
manner	mandri	kaubelda	kauplen

Ainult mõnedel käändsõnadel, millel ains. omastav on nõrgas astmes, ei ole ains. nimetav puhtal kujul tugevaastmeline ja neil tuleb tugev aste võtta siis ains. osastavast, näit.:

Ains. nimetav	Ains. omastav	Ains. osastav
sõber	sõbra	sõpra
ahi	ahju	ahju
asi	asja	asja
kabi	kabja	kapja

46. Harjutus. Kriipsutage alla astmevaheldusega sõnad!

Maja, oja, kantselei, saun, hunt, tark, võte, sääsk, memm, lauljatar, põder, uba, kirss, võitja, õpetajanna, piiga, uus, käsi, kõrge, veski, tütar, võti, pale, sadam, ujula, kaunis, jääma, müüma, saatma, õppima, õmblema, hüppama, marssima, ujuma, kirjutama, andma, siduma, kõnelema, säde, kade, teder, tuba, lina, küla, kivi, laevastik, ümbrik, lüpsik, kiri, lubi, vastik, kirjanduslik, maastik, rästik.

47. Jälgige häälikute muutumist järgnevais astmevaheldusega sõnades!

1) Hääliku välde muutub	2) Häälik muutub teiseks häälikuks	3) Häälik kaob
lill — lilled	selg — selja	võlg — võla
linn — linnad	nälg — nälja	algan — alata
kool — koolid	sõda — sõja	täht — tähe
hein — heina	kurb — kurva	usk — usu
(-maa)	leib — leiva	hambad —
sepp — sepa	halb — halva	hammas
õppida — õpin		lind — linnu

Astmevaheldusega sõnades võivad häälikud muutuda kolmesuguselt:

1) hääliku välde muutub; harilikult kolmanda välte häälik lüheneb teise välte häälikuks (*lill — lilled, kool — koolis* jne.); sel puhul ei ole harilikult kirjast näha häälikute muutumist;

2) häälik muutub teiseks häälikuks (*selg — selja, leib — leiva* jne.);

3) häälik kaob (*võlg — võla, algan — alata*).

Täishäälikute vaheldus.

48. Vaadeldge pikkade täishäälikute ja kaksiktäishäälikute vaheldust!

Tugev aste	Nõrk aste
keelan	keelata
haavan	haavata
voolan	voolata
sein	seinast

Ülipikk täishäälik või kaksiktäishäälik (tugev aste) vaheldub keskpika täishääliku või kaksiktäishäälikuga (nõrk aste).

49. Harjutus. Leidke järgnevaile tugevaastmelistele sõnadele nõrk aste!

Sool, tüür, vaarusin, pöörama, neelama, siil, saan, loom, hiilija, hää, võõraga, veerema, laen, laenama, toimima, kaev, sein, päev, tuul, kraav, taim, keel, juur, tool, väin, mainima, toimima, põõsad.

Kaashäälikute vaheldus.

50. Vaadeldge kaashäälikute vaheldust lühikeste täishäälikute vahel!

Tugev aste	Nõrk aste
pomm	pommi
kell	kella
kass	kassi (pea)
kukkuda	kukun
õppida	õpin
kappi	kapi

Ülipikk kaashäälik (tugev aste) lühikeste täishäälikute vahel vaheldub keskpika kaashäälikuga (nõrk aste).

51. Vaadeldge kaashäälikute vaheldust pika täishääliku või kaksiktäishääliku järel või kaashääliku kõrval!

Tugev aste	Nõrk aste
vaat	vaadid
koopad	koobas
läikima	läigib
pumpama	pumbatud
võit	võidu
putru	pudrud
lootma	loodeti
lonkama	longata
kuplade	kubla
kaart	kaardid
patja	padjad
valss	valsi

Ülipikk kaashäälik pika täishääliku või kaksiktäishääliku järel või kaashääliku kõrval vaheldub lühikese kaashäälikuga.

52. Harjutus. Leidke järgnevaile tugevaastmelistele sõnadele nõrk aste!

Tiik, piip, taat, kapp, tõlked, sattuma, rüüpama, ootas, näitama, õnnelikku, ruttama, partide, rattaid, kirjanik, kott, äkked, hüppeis. õppinud, tukkusin, tõukama, kiitma, peitma, köited, kauss, värss.

53. Vaadeldge kaashäälikute **b**, **d**, **g**, **s** vaheldust järgnevais sõnus ja pidage meeles, millega vaheldub **b**, **d**, **g**, **s**!

Tugev aste	Nõrk aste	Hääliku vahelduvad astmed																												
tuba kuub haab halb tarbed hambad õmblema	toa kuue haava halva tarve hammas õmmelda	<table style="border: none;"> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">b</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">∅</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">b</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">v</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">mb</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">mm</td> </tr> </table>	}	b	—	∅	}	b	—	v	}	mb	—	mm																
}	b	—	∅																											
}	b	—	v																											
}	mb	—	mm																											
madu kaduma sada koda lind kääanded sild purdel täht	mao kaon saja koja linnu kääne silla purre tähe	<table style="border: none;"> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">d</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">∅</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">d</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">j</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">nd</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">nn</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">nd</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">n</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">ld</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">ll</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">rd</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">rr</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">ht</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">h</td> </tr> </table>	}	d	—	∅	}	d	—	j		nd	—	nn		nd	—	n		ld	—	ll		rd	—	rr		ht	—	h
}	d	—	∅																											
}	d	—	j																											
	nd	—	nn																											
	nd	—	n																											
	ld	—	ll																											
	rd	—	rr																											
	ht	—	h																											
tigu mägi külge märg põlgama arg	teo mäe külje märja põlata ara	<table style="border: none;"> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">g</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">∅</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">lg</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">lj</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">rg</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">rj</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">lg</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">l</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">rg</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">r</td> </tr> </table>	}	g	—	∅		lg	—	lj		rg	—	rj		lg	—	l		rg	—	r								
}	g	—	∅																											
	lg	—	lj																											
	rg	—	rj																											
	lg	—	l																											
	rg	—	r																											
ohkama usk süsi hiis	ohata usu söed hiie	<table style="border: none;"> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">hk</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">h</td> </tr> <tr> <td style="border: none;"></td> <td style="border: none;">sk</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">s</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">s</td> <td style="border: none;">—</td> <td style="border: none;">∅</td> </tr> </table>		hk	—	h		sk	—	s	}	s	—	∅																
	hk	—	h																											
	sk	—	s																											
}	s	—	∅																											

54. **Harjutus.** Pange nõrka astmesse järgmised sõnad!

Pelgama, salgama, halg, pidama, algama, nulgima, küündima, hiis, paas, särg, sülg, käskima, kild, pöörded, visked, möirgama, kosk, õde, õrs, kärg, hauduma, kõrb, rada, oht, turbad, kõlbama, külg, tõug, tiib, kubu, äigama, lugu, küdema, põdema, tõbi.

55. **Harjutus.** Pange tugevasse astmesse järgmised sõnad!

Kuused, kased, halva, valla, karvad, pannal, kõlvata, kääne, anne, võlad, kõrved, otstarve, helve, vise, tunnen, hoiab, arad.

Astmevahelduse erandjuhud.

56. Vaadeldge täishäälikute **i, u, ü** vaheldust **g, b, d** ja **s-i** kõrval järgnevais sõnus!

Tugev aste	Nõrk aste	Täishääliku muutus
viga pidama mägi	vea pean mäe	i — e
nuga pidu nägu	noa peod näod	u — o
pügama süsi küdema	pöan söed kõeb	ü — ö

b, d, g, s-i kõrval olevad lühikesed täishäälikud **i, u, ü** muutuvad sõna nõrgas astmes **b, d, g, s-i** kao puhul **e-ks, o-ks, ö-ks.**

57. Pange tähele! Sõnad **luba, tiib, kõrb** on astmevaheldusega sõnad.

Õige:

andsin **loa**
loaga
tiib

Väär:

andsin **luba**
lubaga
tiiv

58. **Harjutus.** Pange nõrka astmesse järgmised sõnad!

Iga, vägi, uba, hagu, püüdma, saagima, laadima, roog, vagu, idu, sugu, pragu, praad, siduma, laduma, madu, regi, siga, tugi, mägi, luba, tuba, magu, lugu, tigu, pidu, nuga, tiib, kõrb.

59. **Kordav harjutus.** Määrake kindlaks järgnevate sõnade aste ja pange sama sõna vastupidisesse astmesse!

Tuba, sõda, kojad, vigade, pidu, toed, veed, nägu, kaer, saks, külmaga, koer, lõdvalt, vars, toobid, arvuga, kausis, sõidul, nõid, lauani, sant, vend, paas, kabi, purjed, patju, laduma, seon, kärbin, küdema, kaduma, pakkida, liikuge, käskima, laskma, hakkama, vaielda, lendlema, võrdlema, kõlbama.

Peenendus.

60. Võrrelge järgnevate sõnade hääldamist!

kott (om. kota)	ko't (om. koti)
palk („ palga)	pal'k („ palgi)
noot („ nooda)	noot' („ noodi)
kann („ kannu)	kan'n („ kanni)
kurk („ kurgu)	kur'k („ kurgi)

Kui võrdleme **t** hääldamist sõnas *kott* (om. *kota*) ja *ko't* (om. *koti*), siis kuulub **t** sõnas *ko't* (om. *koti*) „pehmemana“ kui sõnas *kott* (om. *kota*).

Seesugust üksikute häälikute „pehmemat“ hääldamisviisi nimetatakse **peenenduseks**.

61. Märkige üles vähemalt 5 sõna, kus esineb peenendus!

Rõhk.

62. Võrrelge üksikute silpide hääldamistugevust järgnevais sõnus!

ho'ian — oho'i
a'itama — aitäh
tü'hjale — toho'h
se'kretär — dire'ktor

Silpide hääldamistugevust nimetatakse **rõhuks**. Igal sõnal on üks **pearõhk**. Pearõhk on eestipäraseil sõnul ja laensõnul esimesel silbil. Ainult võõrsõnul ja üksikuil hüüdsõnul võib pearõhk olla ka kaugemal esimest silpi. Paljudel sõnadel on pearõhu kõrval veel kõrvalrõhk, näit.: *ärkami'ne, u'skli'kkude* jne.

Lauserõhk.

63. Rõhutage järgnevais lauseis jämendatud sõnu ja võrrelge lausete tähenduslikku erinevust!

Vanaisa sõitis linna

Vanaisa sõitis linna

Ma ostsin selle raamatu

Ma ostsin selle raamatu

jne.

Lauses *Vanaisa sõitis linna* tahetakse juhtida tähelepanu sellele, et vanaisa sõitis just **linna**, mitte mujale (näit. alevisse, külla jne.). Lauses *Vanaisa sõitis linna* seevastu rõhutatakse, et sõitis just vanaisa, mitte keegi teine (näit. ema, vend jne.). Samuti on tähenduslik vahe ka kahel järgmisel lausel.

64. Moodustage ise kaks samasugust lauset, millel on tähenduslik erinevus, mis oleneb eri sõnade rõhutamiseist.

Sellist üksikute sõnade rõhutamist lauses nimetatakse **lauserõhuks** e. **mõtterõhuks**.

II. Sõnade muutmisest.

Käänamisest.

65. Tuletage meelde käänete nimetused ja nende järjekord!

Käänete moodustamine.

Ains. omastavast saadavad käänded.

66. Tuletage meelde! Ainsuse omastavast saame moodustada ains. sse-lõpulise sisseütleva ja kõik sellele järgnevad käänded ja mitm. nimetava sel teel, et liidame ains. omastavale vajaliku käände lõpu.

Mitmuse omastavast saadavad käänded.

67. Tuletage meelde! Mitmuse omastavast saame moodustada kõik de-mitmuse käänded alates sisseütlevast sel teel, et liidame omastavale tarvismineva käände lõpu.

Põhi- ja peakäänded.

68. Ainsuse omastavat ja mitmuse omastavat, millest saadakse tuletada teisi käändeid, nimetame **põhikäändeiks**. Neid käändeid tuleb käänamisel eriti tähele panna.

Peale nende käänete tuleb silmas pidada veel neid käändeid, mida me eesantud põhikäänete abil ei saa tuletada. Need on ainsuse nimetav, osastav ja sisseütlev ja mitmuse osastav.

Tegelikus keeleõpetuses ei mainita harilikult käändeid, mida saab tuletada teistest käänetest, vaid antakse ainult seitse käänet:

ainsusest:	mitmusest:
nimetav	nimetav
omastav	omastav
osastav	osastav
sisseütlev	sisseütlev

Neid käändeid nimetatakse **peakäändeiks**.

Peakäanete suhted astmevahelduslikel sõnul.

69. Astmevahelduslikkude sõnade käänamisel tuleb eriti silmas pidada astet. Õige astme leidmiseks pidage meeles järgmisi suhteid, mis valitsevad peakäanete vahel!

Ains. nimetav ja osastav.

Ains. nimetav	Ains. osastav
jalg	jalga
kolle	kollet
sepp	seppa
rikas	rikast
kõrb	kõrbe
hüljes	hüljest
pale	palet
visse	viset
kolb	kolbi

Nagu neist sõnust nähtub, on ains. nimetav ja ainsuse osastav enamasti samas astmes. Erandi moodustavad sõnad nagu *teder*, *põder*, *sõber*, *kubel*, *vagel*, *õgev* (vt. § 104), *asi*, *ahi*, *kari*, *kabi* jne.

70. Harjutus. Moodustage ainsuse osastav järgnevaist sõnust!

Otstarve, helve, heie, telahe, manner, turvas, sammal, katel, ketas, liige, anne, küunal, pastel, aade, küte, üte, saade, toode, tahe, murre, muie, purre, kirre, hõise, ehe, mõõde, tõbi, roog, lõõg, halg, regi, haab, saag, kurg, tiib, pilv, küps, kubu, pidu, ladu, vagu.

Ainsuse nimetav ja omastav.

71. Vaadeldge ains. nimetava ja omastava astet järgnevais sõnust!

Ains. nimetav	Ains. omastav
jalg	jala
kolle	kolde
sepp	sepa
okas	okka
kõrb	kõrve
hüljes	hülge
pale	palge
visse	viske
kolb	kolvi

Nagu neist sõnust nähtub, on **ains.** nimetav ja omastav enamasti **vastupidises astmes**. Erandi moodustavad sõnad nagu *teder, põder, sõber, kubel, vagel, õgev* (vt. § 104), *asi, ahi, kari, kabi* jne.

72. Harjutus. Moodustage ainsuse omastav kõigist harjutuses nr. 70 antud sõnust!

Ainsuse osastav ja mitmuse omastav.

73. Jälgige ainsuse osastava ja mitm. omastava astet järgnevais sõnus!

Ainsuse osastav

Mitmuse omastav

seppa

seppade

mõtet

mõtete

kuristikku

kuristikkude

okast

okaste

jalga

jalgade

lauda

laudade

kõrbe

kõrbede

otstarvet

otstarvete

viset

visete

helvet

helvete

hüljest

hüljeste

Pidage meeles! Mitmuse omastav on samas astmes kui ains. osastav. Erandi moodustavad sõnad nagu *liige* (*liiget* — *liikmete*), *võti* (*võtit* — *võtmete*) jne.

74. Harjutus. Moodustage mitm. omastav järgnevaist sõnust!

Sõber, mätas, koobas, vanne, pale, muie, kolle, purre, saabas, toode, aade, oder, ader, aednik, kunstnik, kunstlik, kompvek, töld, härg, võlg, poiss, pulss, kirss, valss, kaart, pilt, eit, palk, vend, arg, kuub, luud, rand, vald, hunt.

Mitmuse osastava aste.

75. Jälgige mitm. osastava astet järgnevais sõnus!

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
jalg	jala	jalgu
kolle	kolde	koldeid
leht	lehe	lehti
sõda	sõja	sõdu *
okas	okka	okkaid

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
mõte	mõtte	mõtteid
liige	liikme	liikmeid
tütar	tütre	tütreid

Pidage meeles! Mitmuse osastav on alati tugevas astmes.

76. Harjutus. Pange järgnevad sõnad mitmuse osastavasse!

Aine, kinnas, riie, hape, hüpe, mõte, ike, vaade, tõuge, tahe, murre, ehe, vise, purre, helve, muie, kirre, okas, mätas, turvas, ketas, kikas, manner, aher, kukal, liige, seeme, hüljes, rukis, ablas, saabas, sõber, teder, koger, vanne, lõige, väide, ader, äke, puder, kabi, padi, kuristik, mäestik, ümbrik, õnnelik, tahtlik, kartlik, paat, seep, sirp, pink, kõik, kaart, lõmp, lamp, sulg, tont, kiri, tund.

Mitmuse osastav.

77. Tuletage meelde, millega võib lõppeda mitmuse osastav!
Mitmuse osastava lõpul võib olla:

1) täishäälik — e, i, u	2) -id	3) -sid
keppe suuski vaipu	raamatuid pliiatseid sulepäid	kraesid vilesid vedrusid
lühike mitmuse osastav	id-lõpuline mitmuse osastav	sid-lõpuline mitmuse osastav

Lühike mitm. osastav.

78. Jälgige, millal lõpeb lühike mitmuse osastav **u, i** või **e-ga**, tähele pannes seejuures ains. omastava lõpptäishäälikut!

Ains. nim.	Ains. omast.	Mitm. osast.
sulg	sule	sulgi
kuub	kuue	kuubi
järv	järve	järvi
kott	koti	kotte
kuul	kuuli	kuule
tund	tunni	tunde
materjal	materjali	materjale

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
laul	laulu	laule
õnnelik	õnneliku	õnnelikke
jutt	jutu	jutte
sõna	sõna	sõnu
ader	adra	atru
viga	vea	vigu
sukk	suka	sukki
koht	koha	kohti
kena	kena	keni
nuga	noa	nuge
koda	koja	kode

Pidage meeles! Kui ains. omastava lõpul on **-e**, siis mitmuse osastava lõpul on **-i**.

Kui ains. omastava lõpul on **-i** või **-u**, siis mitmuse osastava lõpul on **-e**.

Kui ains. omastava lõpul on **-a**, siis mitmuse osastava lõpul on **-u** või **-i** või **-e**.

Selle juhise võime koondada tabelisse.

Ains. omast. lõpul	Mitm. osast. lõpul
e	i
i	e
u	e
a	u i e

79. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad lühikesse mitmuse osastavasse!

Rukkis kasvab palju (sinililled). Tüdruk peseb (kaunid ja kulbid). Suitsuga on võimalik peletada (säased). Eeskojas on kuulda (arglikud sammud). Kõneldakse, et ta kardab (kurjad koerad). Laenatud raha eest tuleb maksta (protsendid). Meie talu põldudel oli palju (kivid). Reisija nägi (suured laevastikud). Toas leidis järgmist mööblit: (lauad, pingid, kapid, toolid, sängid, kušetid, postamendid ja seinad)

kellad). Koolilinnas Tartus on palju (koolid ja seltsid). Möödus palju (tunnid ja hetked). Saadetistele kirjutati (aadressid). Putukad riku-
vad puude (lehed). Metsas kasvab (männid, lepad, kased ja kuused).

80. Et jõuda selgusele a-tüveliste sõnade (a-tüvelisteks nimeta-
takse sõnu, mis lõpevad ains. omastavas a-ga) mitmuse osastava
lõpptäishääliku suhtes (kas u, i või e), uurige järgnevaid tabelleid,
tähele pannes sõna esimese silbi täishäälikut!

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
kala	kala	kalu
vana	vana	vanu
sign	sea	sigu
sõda	sõja	sõdu
nõel	nõela	nõelu
hein	heina	heinu
äi	äia	äiu

Pidage meeles! Kui a-tüvelistel sõnadel on esimese silbi esi-
meseks täishäälikuks a, i, õ või on esimeses silbis kaksiktäishäälik ei,
äi, siis on neil mitm. osast. lõpul -u.

Erandid: pikk — pikki, silm — silmi, king — kingi*.

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
tera	tera	teri
konn	konna	konni
luht	luha	luhti
pärg	pärja	pärgi
pöör	pööra	pööri
püha	püha	pühi
kuri	kurja	kurje
nui	nui	nui

Pidage meeles! Kui a-tüvelistel sõnadel on esimese silbi
esimeseks täishäälikuks e, o, u, ä, õ, ü, siis on neil mitm. osastava
lõpul -i.

* Peale nende kolme on veel neli erandit: *iva* — *ivi*, *lisa* — *lisi*, *nisa* —
nisi, *iga* — *igi*. Kuid nende lühikeste mitm. osastavate asemel on soovitat
tarvitada *sid*-lõpulisid: *ivasid* jne.

j-i ja i järel on mitmuse osastavas i asemel erandlikult e.

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
nuga	noa	nuge
tuba	toa	tube
luba	loa	lube
muna	muna	mune
koda	koja	kode
oda	oda	ode
oja	oja	oje
ora	ora	ore

Pidage meeles! Kui kahesilbilisel a-tüvelisel sõnal on esimese silbi lõpptäishäälikuks lühike u või o, siis lõpeb ta mitm. osastavas e-ga.

Erandiks selle juures on oma — omi ja osa — osi.

Kolm eelmist reeglit võime ühendada järgmiseks reegliks.

Pidage meeles! Kui a-tüvelistel sõnadel on esimese silbi esimeseks täishäälikuks a, i, õ või on esimeses silbis kaksiktäishäälik ei, ai, siis on neil mitm. osastava lõpul u. Kõigil teistel juhtudel on neil mitm. osastava lõpul i või e (e on sõnades nagu *tuba*, *koda* jne.).

Märkus. Et täishäälikuid a, i, õ ja kaksiktäishäälikuid ei ning ai kergem oleks meeles pidada, selleks võib kombineerida mõne lihtsa lause, milles kõik need häälikud esineksid, näit.:

Ado, Ida, Oie käisid meil.

81. Tähele panna!

Oige:

nurki
sukki
kohti
julmi
kurbi
ränki
relvi
keni
kelli

Väär:

nurke
jne.

82. Lühikese mitmuse osastava tabel.

Kõige mitm. osastava kohta õpitu meelepidamiseks koostame järgmise tabeli:

I silbi I täishäälik või kaksik-täishäälik	Tüve lõpptäishäälik	Mitm. osast. lõpptäishäälik	Näited	Erandid	
	e	i	sulgi	—	
	i	e	tunde, materjale	—	
	u	e	laule, õnnelikke	—	
a i õ ei äi	}	u	kalu sigu sõdu heinu äiu	pikk — pikki silm — silmi king — kingi	
u o e ä õ ü		a	luhti konni teri pärgi pööri pühi	j-i ja i järel on i asemel e: kurje, nuie	
lõpptäis- hääli- kuks u, o			e	ode mune	oma — omi osa — osi

Õige:

kingi
õunu
aegu
käsni
kulme
iseloome
õnnelikke
poisse
asju
otri
käsi

Väär:

kinge
jne.

Seletage, mispärast peab see nii olema!

83. Harjutus. Tarvitage lühikest mitmuse osastavat!

Lapsukesed nopivad (marjad). Sellid müüvad (kaubad). Raju mur-
rab puude (ladvad). Pilvepõu puistab (piisad). Hobused söövad (hei-
nad). Ärge ostke neid (halvad nahad)! Mõni kannab (laiad kingad).
Ära tee (pikad sõnad)! Mu sõbra kirjatöös oli vähe (read), kuid palju
(vead). Meie metsas on palju (lepad). Siin on palju (tühjad nurgad).
Kass lakkus oma (soojad käpad). Langenute haudadele pandi (pä-
jad). Meie talu mailt on leitud (vanad noad, odad ja mõõgad). Ta
kändis (pikad sukad). Ta sai sõbralt (pikad kirjad), täis (hellad sõ-
nad). Siin ei leidu (tühjad kohad). Laos oli palju (relvad). Hoidke
oma (kaustad)!

84. Kordav harjutus. Tarvitage lühikest mitmuse osastavat!

Meie talu aias kasvas (männid, lepad, pärnad, kased ja kuused).
Aiast oli leitud vanaaegseid (sõled ja pärlid). Poiss sõi (küpsed mar-
jad). Meie kodumaa on näinud palju (julmad ajad) ja palju vaenlaste
röövivaid (sõjajõugud). Laadal nägi Ants (kellad, prillid, käärid,
saapapaelad, nõelad, piltpostkaardid, nukud, kammid, rihmad, seebid,
harjad, kingad, sukad, sokid, kelgud, saiad, õunad, ploomid, kirsid,
marjad, kompvekid) ja palju (teised kenad asjad). Tuletame meelde
möödunud (päevad)! Põllumees ootas (kuivad ilmad). Tuletasime
meelde (kurvad sündmused). Sõdurid latusid vankrile (külmad rel-
vad). Tüdruk kergitas oma (kulmud). Kulus palju (hallid päevad).

Mõningaid juhtumeid id-lõpulisest mitm. osastavast.

85. Jälgige, millal on mitm. osastava lõpul id!

Ühtlasi kirjutage need sõnad ära ja täiendage puuduvate vormidega!

a) Ains. nimetav

maa
puu
tee
töö
hää
idee
büroo

Mitmuse osastav

maid
puid

b) Ains. nimetav

sadam
kübara
vihik
kõneleja
labidas
säde
ase
pime
libe

Ains. omastav

sadama
kübara

Mitm. osastav

sadamaid
kübaraid

c) Ains. nimetav

sõdur
pudel
vaksal
vedur
paber
redel

Ains. omastav

sõduri
pudeli

Mitm. osastav

sõdureid
pudeleid

Pidage meeles! Mitmuse osastava lõpul on -id järgmistel juhtumitel:

a) kui sõna ains. nimetavas lõpeb pika täishäälikuga (välja arvatud pikk ii ja üü),

b) astmevahelduseta kolme- ja enamasilbilise ainsuse omastavaga sõnadel. Kui omastav lõpeb seejuures i-ga, on sõna mitmuse osastava lõpul -eid.

Mõningaid juhtumeid sid-lõpulisest mitmuse osastavast.

86. Jälgige, millal on mitmuse osastav sid-lõpuline, ja märkige puuduvad vormid!

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitm. osastav
a) või	või	võisid
nõu	nõu	nõusid
krae	krae	kraesid
papagoi		
kantselei		
politsei		
b) lauljanna		lauljannasid
võistlejanna		
õmblejanna		
sportlanna		
d) talu		talusid
sadu		sadusid
tuju		tujusid
kalju		
hapu		
neiu		
ime		imesid
pere		peresid
kõne		
male		
vile		

Pidage meeles! Mitmuse osastava lõpul on -sid järgmistel sõnadel:

a) sõnadel, mil ains. nimetava ja omastava lõpul on kaksiktäis-häälik (või, papagoi);

b) nna-lõpulistel sõnadel (lauljanna);

d) paljudel u- ja e-lõpulistel sõnadel (tal, pere).

87. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad mitmuse osastavasse, eelistades seejuures lühikest vormi!

Tänaval kohtas väike Juhan (talupojad, töölised ja ametnikud). Köögis olid lauad, toolid ja osa pörandatki täis (kausid, taldrikud, kannud ja potid). Mehed tormasid igalt poolt lagedale, (odad, taprid, nuiad ning nooleotsad) sadas vaenlaste peale. Mehed hakkasid küla taha nurmele kogunema, kaenlas (relvad, rõivad, leivad, kiivrid). Pargis kasvab (kased, pärnad, vahtrad, kastanid, saared, haavad, sirelid ja teised puud). Meie talu mailt on leitud (võrud, sõled, sõrmused, noad, odad, mõõgad, vanad vikatid ja sirbid). Poes müüdi (vaibad,

padjad, kepid, pikad suusad, plekktopsids, toobrid, kaardid, raamatud, vihikud, kladed, pliitsid, suled, sullepead, tindipotid, ranitsad, kraed, viled, vedrud) ja palju (muud asjad). Peol nägi ta (näitlejannad ja tantsijannad).

„akent“ — „koplit“, „akende“ — „koplite“.

88. Pange tähele, millele liituvad ains. osastava ja mitm. omastava lõpp järgnevais **aken-** ja **koppel-tüüpi** sõnus!

Kirjutage need sõnad oma vihikusse ja lisage puuduvad vormid!

aken-tüüpi sõnad	koppel-tüüpi sõnad
aken — akent — akende	kamber — kambrit —
manner — mannert —	kambrite
mannerde	number — numbrit —
kannel — kannelt —	numbrite
kannelde	korsten
küünal	vaagen
pastel	kindel
katel	koorem
tungal	vanker
peenar	nukker
kukal	veider
pöial	kelder
kämmal	poogen
pannal	suhkur
vemmal	meeter

Mitmesilbilised on need sõnad ainsuse nimetavas ja omastavas? Millise kaashäälikuga lõpevad nad ainsuse nimetavas?

Pange tähele! Kõik need sõnad on ainsuse nimetavas ja ains. omastavas kahesilbilised. Ainsuse nimetavas lõpevad nad **n**, **l** või **r**-iga.

Millal liituvad ains. osastava **-t** ja mitm. omastava **-de**, **-te** ainsuse nimetavale, millal ains. omastavale?

Pidage meeles! Kui **aken-**, **koppel-tüüpi** sõnad on **astmevaheldusega** (ains. nim. nõrgas astmes, ains. omast. tugevas astmes), siis liitub ains. osastavas **-t** ja mitm. omastavas **-de** ainsuse nimetavale. **Astmevahelduseta** sõnus liituvad ains. osastava **-t** ja mitm. omastava **-te** ains. omastavale.

89. **Harjutus.** Pange sulgudes olevad sõnad ains. osastavasse!

Käisime eile (naaber) külastamas. Mitu (vanker) on teie talus? Veerevale kivile ei kasva (sammal). Ärge hoidke (küünal) vaka all! Korstnapühkija pühib (korsten). Ei ükski vang armasta oma vang- (kamber). Vanaema harutab taku-(koonal). Isa parandab (kelder). Silla ehitamisel töötas ka kaks (tuuker). Väike õde sõi (suhkur). Poiss, ära lase kukkuda (ämber)! Tahtsin osta rihmale uut (pannal). Vabrikus töötab viis (kangur).

90. **Harjutus.** Pange sulgudes olevad sõnad mitm. omastavasse või mõnesse *de*-mitm. käändesse, nagu on nõutav!

Lapsed kitkusid (peenar — alaltütl.) umbrohtu. Ja rökkasid röö- muga (kannel) keeled. Ajakirjas ilmus artikkel (manner) tekkimisest. Asetage see sõna (klamber)! Pane mättad värskete (peenar) ümber! Riidet mõõdeti vanasti (küünar). Poisid, ärge vehkige (vemmal — kaasaiütl.)! (Tungal) valgusel peeti koosolekut. Valgus tuli tuppa läbi avarate (aken). Mu kuub on kitsas (kaenal). (Katel) küürimine teeb perenaistele muret. Liha toodi lauale (vaagen). Tä esines (kindel) tõendustega. Valgust voolas ka pimedatesse (kamber). Mõned õpi- lased õppivat kuuldavasti ainult (number) pärast.

i-mitmus.

91. Nagu teada, on paljudest sõnadest võimalik moodustada mit- muses kaks vormi: *de*-mitmus ja *i*-mitmus.

i-mitmust on võimalik saada sõnust, mil on mitm. osastava lõpul kas täishäälik (*leibu*) või **-id** (*maid, magusaid*). Sõnul, mil on mitm. osastava lõpul **-sid**, ei ole *i*-mitmust (*paljusid, hapusid*).

Jälgige *i*-mitmuse moodustamist järgnevaist sõnust!

a) Sõnad, mil mitm. osastava lõpul on -id.

Mitmuse osastav	<i>i</i> -mitmus
magusaid	magusaile
okkaid	okkaile
kuulajaid	kuulajaile
julgeid	julgeile
mõtteid	mõtteile
torbikuid	torbikuile

Et saada *i*-mitmust sõnust, mil mitm. osastava lõpul on *-id*, selleks võtame mitmuse osastava, jätame selle lõpult *-d* ära ja paneme selle asemele vajaliku käände lõpu.

92. Harjutus. Asendage sulgudes olevad *de*-mitmuse käanded *i*-mitmuse käänetega!

(Ilusatel hommikutel) ja (vaiksetel õhtutel) avaneb Munamäel võrratuid vaateid. Mööda õue kõnnib (valgetes riietes) mees. Õhk sumiseb (miljonitest väledatest putukatest). (Valgetel kevadeõhtutel) oli suurepärane jalutada, unistada ja mõelda. (Vähetest seemnetest) ei saanud suurt põldu täis. (Kõrgetest korstnatest) tõusis suitsu. (Avaratest akendest) voolas tubadesse palju valgust. Noorkirjanik oli avaldanud rea kirjutisi (mitmetes albumites). (Tänavatel) jalutles mehi ja naisi (toredates rõivastes). Võistlusest (osavõtjatele) jagati auhindu. Ta oli eksinud (ääretutesse soodesse).

b) Sõnad, mil mitm. osastava lõpul on *u, i, e*.

Mitm. osastav	Ainsuse omastav	<i>i</i> -mitmuse alaleütlev
õnnelikke	õnneliku	õnnelikele
seppi	sepa	sepile
sõdu	sõja	sõjule
leibu	leiva	leivule
rindu	rinna	rinnule

Et saada *i*-mitmust sõnust, mil mitmuse osastava lõpul on *u, i, e*, selleks võtame mitmuse osastava, paneme selle (kui see on astmevaheldusega sõna) nõrka astmesse (sama aste kui ainsuse omastaval) ja liidame vajaliku käände lõpu.

93. Harjutus. Pange sulgudes asetsevad *de*-mitmuse käanded *i*-mitmuse käändeisse!

Talvel on mõnus suuskadel mäe (lumistelt nõlvadelt) alla laskuda. (Kaldaäärsetes kõrkjates) kudrutab metspart oma pesal ja (kõrgetes puulatvades) vidistab lepalind. Küla all asetsev järv pakub (ümberkaudsetele elanikkudele) soodsat võimalust kalastamiseks. Talvel võimaldavad toredad Lõuna-Eesti maastikud (suusatajatele) suurimat meelelahutust liuglemiseks (avaratel väljadel) ja (kõrgetel küngastel).

(Laiadel kandmikkudel) toodi toitu. (Soojadel suvistel päevadel) on mõnus matkata. (Võõrastele kirjanikkudele) annetati lilli. Pärg oli punutud (ilusatest kollastest ja sinistest lilledest). (Kuivadel sõnadel) on vähe mõju (kuulajatesse). (Tühjadele juttudele) ei ole vaja osutada tähelepanu. Ta kirjutas oma kirja (üksikutele kollastele lehtedele). (Avalikkudes kohtades) ei tohi lärmitseda. Ta käis suusatamas (laiadel lagendikkudel).

d) Sõnad, mil mitm. osastava lõpul on -sid.

Neist sõnust ei ole üldse võimalik *i*-mitmuse käändeid moodustada, näit. *krae* — *kraesid* — *kraedele*, *talv* — *talusid* — *taludele* jne.

„*ümbrik*“ — „*vihik*“.

94. Võrrelge sõnade *ümbrik* ja *vihik* käandumist!

Käänded	<i>ümbrik</i>	<i>vihik</i>
		Ainsus
Nim.	<i>ümbrik</i>	<i>vihik</i>
Osast.	<i>ümbriku</i>	<i>vihiku</i>
Osast.	<i>ümbrikku</i>	<i>vihikut</i>
Sisseütl.	<i>ümbrikku e.</i> <i>ümbrikusse</i> jne.	<i>vihikusse</i> jne.
		Mitusus
Nim.	<i>ümbrikud</i>	<i>vihikud</i>
Osast.	<i>ümbrikkude</i>	<i>vihikute</i>
Osast.	<i>e. ümbrike</i>	
Osast.	<i>ümbrikke</i>	<i>vihikuid</i>
Sisseütl.	<i>ümbrikkudesse</i> <i>e. ümbrikesse</i> jne.	<i>vihikutesse e.</i> <i>vihikuisse</i> jne.

95. Jälgige, missugused sõnad käänduvad nagu *ümbrik* ja missugused sõnad käänduvad nagu *vihik*!

ümbrik-tüüpi sõnad	vihik-tüüpi sõnad
a) mõistlik, kunstnik, maastik, kõrtsmik, aednik, künklik, võlgnik, kümnik jne. b) lagendik, alandlik, asemik, laevastik, õnnelik, olevik, kirjanik, ahelik, kirjanuslik, tähenduslik, põlunduslik jne.	isik, lapik, lüpsik, teisik, lapsik, hommik, kuusik, tuulik, tammik, vastik, lootsik jne.
ümbrik-tüüpi kuuluvad: a) kahesilbilised sõnad, mil on üks esimese silbi häälik kolmandas vältes; b) kolme- või rohkemasilbilised sõnad.	vihik-tüüpi kuuluvad: kahesilbilised sõnad, mil ei ole esimeses silbis ühtki häälikut kolmandas vältes.

96. Käänake sõnu *püüdlik, kannatlik, laulik!*

97. **Harjutus.** Pange sulgudes olev sõna vastavasse käändesse!

Lahkunule lausuti (südamlik) sõnu. (Kirjanik — mitm. alaleütl.) korraldati huvisõit Moskva. Poiss ostis mitu (vihik). Kõigilt (ümbrik) olid võetud margid. Jahimehed lootsid (rikkalik) saaki. Peole oli ilmunud palju (kohalik elanik). Ema pesi (lüpsik — mitm. osast.). Laual lebas (üksik ümbrik — mitm. osast.). Nad sõitsid üle laiade (lagendik). Meie kodumaal ei leidu kõrgeid (mäestik). Vaenlane liginas meie (kaevik — mitm. alaleütl.) tihedais (ahelik). Kõik ootasid järgmist (hommik). Kõik oleme võidelnud (majanduslik) raskustega. Aias leidsin mitu (mutimullahunnik). Tuletõrje kaitseb (kodanik) vara ja elu. Tütarlapsed punusid kaks (vanik). (Künklik) põldudel kasvas vilets vili. Saaremaa on rikas (tuulik — mitm. omastav) poolest. Pannin kirjad suurtesse (ümbrik). Kuulsate (kunstnik) tööd olid välja pandud kunstinäitusel.

Sõnad „seep“, „lamp“ jne.

98. Pange tähele ja pidage meeles sõna **seep** käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nim.	seep	seebid
Omast.	seebi	seepide
Osast.	seepi	seepe
Sisseütl.	seepi e. seebisse	seepidesse e. seebesse

Nagu seep käänduvad: paat, sööt, lamp, lomp, kaart, laut, pump, vänt, hurt, tark, laat, sirp, paik, pauk, palk, nurk, pilk, pink, kõik, seik jne.

99. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse!

Toa põrand oli kaetud pehmete (vaip). Juurdetulijat mõõdeti küsi-vate (pilk). (Paat — mitm. nimetav) kisti kaldale ja kalurid hakkasid oma (saak) välja tõstma (toop — milledega?). (Kott — millede?) (sopp — milledesse?) oli jäänud teri. Mõnes talus lõigatakse rukist alles nüüdki veel (sirp — milledega?). (Paat — milledes?) sõitsid huvireisijad. (Võrk — milledesse?) oli sattunud palju kalu. Kortsu-nud nägudega talumehed ja kirendavate rätikutega naised istusid (pikk pink — milledel?). Poes oli müüa (särk ja nõõp — mitm. osast-av). (Kõik jutud — milledel?) oli järsk lõpp.

Sõnad „aade“, „tõlge“ jne.

100. Pange tähele ja pidage meeles sõna aade käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nim.	aade	aated
Omast.	aate	aadete
Osast.	aadet	aateid
Sisseütl.	aatesse	aateisse e. aadetesse

Nagu aade käänduvad: tõlge, vaade, toode, teade, muude, lõige, põrge, süüde, näide, kärbe jne.

101. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse!

Kas olete lugenud uuemaid ilukirjanduslikke (toode)? Meie kooli abiturient saavutas üllatava tagajärje (odaheide) alal. Mu sõbra sõ-

nus leitud palju tabavat (pilge). Tegime kõik (kokkulepe) saavutamiseks. Uued (aade) leiavad vastukaja kõigepealt noortes. Kõigile (etteheide) vastas ta vaikimisega. Õpilased uurisid suure huviga pae-seina (läbilõige). Ta oli süvenenud (mõte — mitm. sisseütl.). Keegi ei vastanud mu (hõige — mitm. alaleütl.). Ärge kurvastage toda väikest poissi halbade (teade)! Ei usutud, et ta seesuguste (võte — milledega?) saab eesmärgile. (Tõke-) jooksul ajas jooksja ümber kõik (tõke).

Sõnad „koobas“, „küngas“ jne.

102. Pange tähele ja pidage meeles sõna koobas käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nim.	koobas	koopad
Omast.	koopa	koobaste
Osast.	koobast	koopaid
Sisseütl.	koopasse	koobastesse e. koopaisse

Nagu koobas käänduvad: küngas, saabas, valdas, roigas, rööbas, tüügas, kirgas, laugas, vilgas, lõugas, kaigas, tülgas, kaugas, urgas, ungas, ärgas, kubjas jne.

103. Harjutus. Pange sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse!

Mu kodukohas leidub palju (küngas). Ühe naeri pärast ei avata (koobas). (Rööbas — ains.) seadja seadis (rööbas — mitm.). Roosid ei ole (okas — milledeta?). Päike paistis (küngas — mitm. alaleütl.). Sügisel olid kõigi talupoegade salved (rukis — mitm.) täis. Poiss oli kukkunud (laugas — kuhu?). Hoidke oma uusi (saabas)! Kas olete lugenud („Kaugas jumalat“? (Vägikaigas) vedamisest on vähe kasu. (Ratas — millest?) oli kadunud kaks kodarat. (Rukis — kust?) kostis (rukis-) räägu igavat saagimist. Ärge vehelge (kaigas — milledega?)! Konn hüppas (mätas — millele?). Meile pole (kubjas — mitm. os.) vaja! Kass magas (lõugas — kus?).

Sõnad „sõber“, „ader“ jne.

104. Pange tähele ja pidage meeles sõna sõber käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nim.	sõber	sõbrad
Omast.	sõbra	sõprade
Osast.	sõpra	sõpru
Sisseütl.	sõpra e. sõbrasse	sõpradesse e. sõbrusse

Nagu **sõber** käänduvad: ader, koger, mäger, nõder, oder, puder, põder, kabel, kubel, vagel, vigel, õgev jne.

Sõnad „padi“, „lubi“ jne.

105. Pange tähele ja pidage meeles sõna **padi** käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nim.	padi	padjad
Omast.	padja	patjade
Osast.	patja	patju
Sisseütl.	patja e. padjasse	patjadesse e. padjusse

Nagu **padi** käänduvad: lubi, lodi, kabi, latv, ritv, kuhi, osi, ahi jne.

106. **Harjutus.** Pange sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse!

(Ader — milledega?) küntakse põldu. Poiss sõi (puder — mida?) ja läks siis (oder) niitma. Tänavu oli hea (oder — millede?) saak. Laplased sõidavad (põhjapõder — kelledega?). (Koger) elavad järves. Puude (latv — mitm. seesütl.) siristasid linnud. (Lodi — mitm. alalütl.) veeti puid. Ärge loopige (padi — milledega?)! Ta peitis oma pea (padi — milledesse?). Võrgud kuivavad (ritv — milledel?). Pikkade (ritv) lükati (lodi — mida?). Eemalt kuuldus (hobusekabi — mitm. omast.) plaginat. Aidake toda (nõder) lapsukest!

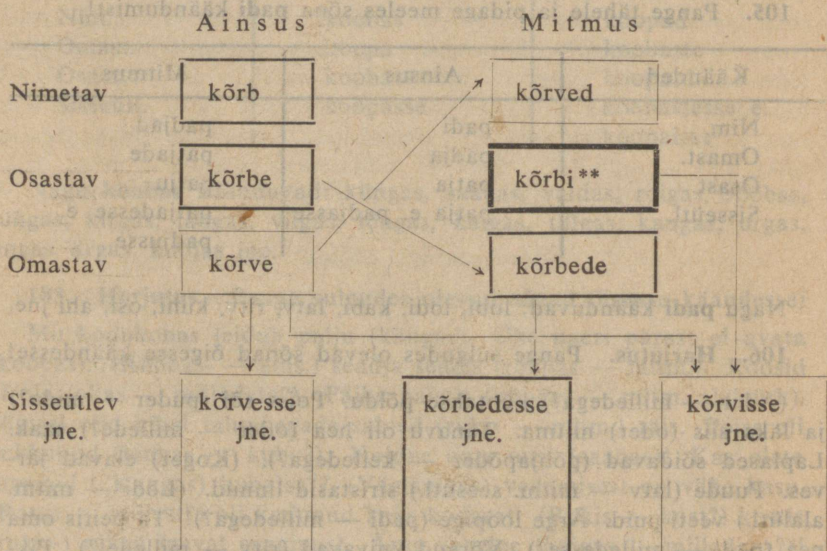
Sõnad „kaas“, „küüs“ jne.

107. Pange tähele ja pidage meeles sõna **kaas** käändumist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nim.	kaas	kaaned
Omast.	kaane	kaante
Osast.	kaant	kaasi
Sisseütli.	kaande e. kaanesse	kaantesse e. kaasisse

Nagu kaas käänatakse: küüs — küüne, lääś — lääne, laas — laane, õõs — õõne.

Käänete moodustamise kavand*.

Tarvitades ülalantud käänete moodustamise kavandit käänake peakäändeis sõnu *otstarve* (om. *otstarbe*), *pale* (om. *palge*), *kolb* (om. *kolvi*), *hüljes* (om. *hülge*) ja *helve* (om. *helbe*).

* Kõik samasuguse joonega ümbritsetud käänded on samas astmes.

** Mitm. osastav on alati tugevas astmes.

108. Harjutus. Pange klambreis olev sõna õigesse käändesse!

Puuduv aknaruut oli asendatud vana lauluraamatu laudse (kaas). Ta hoolitses eriliselt oma (küüs — mitm.) eest. Lõvi tuntakse (küüs — *i*-mitm.). Läbi suurtest (laas) läks nende teekond. (Lääs) poolt puhub tuul. Teda kutsus kauge (lääs). Raamat on loetud (kaas — ainsuse seestütl.) (kaas — ains. rajav). Hiir põgenes kassi eest (õös). (Õös — *de*-mitm. seesütl.) oli palju hiiri. Kausi (kaas) oli kukkunud kaussi. Puu (õös — ains. seesütl.) oli linnupesa.

Võrdlemisest.

109. Tuletage meelde, mitu võrdlusastet on omadussõnal!

Keskvõrre.

110. Vaadeldge keskvõrde moodustamist ja täiendage puuduvate vormidega alljärgnevat!

Algvõrre		Keskvõrre
ains. nimetav	ains. omastav	ains. nimetav
suur	suure	suurem
õnnelik	õnneliku	õnnelikum
pime	pimeda	pimedam
julge		
ahne		
madal		
võimas		
kole		
hoolas		
arglik		
kollane		
kaunis		
tume		
õnnetu		
kasulik		
hädaohtlik		

Algvõrre		Keskvärre
ains. nimetav	ains. omastav	ains. nimetav
vana	vana	vanem
must	musta	mustem
järsk	järsu	järsem
kõva		
hull		
nõder		
tark		
soe		

Missugusest algvärde käändest on võimalik harilikult keskvärret moodustada?

Pidage meeles! Keskvärret saame moodustada enamasti nii, et võtame algvärde omastava ja liidame sellele m-i.

Mõnedel sõnadel (*vana, järsk*) muutub keskvärdes tüvetäishäälik a või u — e-ks (*vanem, järsem*).

Ülivõrre.

111. Jälgige, kuidas on võimalik väljendada ülivõrret!

osav — *osavam* — *osavaim e. kõige osavam*,

julge — *julgem* — *julgeim e. kõige julgem*,

vana — *vanem* — *vanim e. kõige vanem*.

Paljustest omadussõnadest on võimalik moodustada ülivõrdes kaks vormi:

1) pikk ülivõrre (**kõige** ja keskvärde abil moodustatud ülivõrre): *kõige osavam, kõige julgem*;

2) lühike ülivõrre: *osavaim, julgeim*.

Lühikest ülivõrret on võimalik moodustada kõigist neist sõnust, mil on mitm. osastava lõpul täishäälik või **-id**. **Sõnul, mil mitm. osastava lõpul on -sid**, ei ole lühikest ülivõrret (*hapusid* — *kõige hapum*, mitte: *hapuim!*).

Lühikese ülivõrde moodustamine.

112. Jälgige, millega lõpeb lühike ülivõrre järgnevail sõnul! Täien-
dage tabelit puuduvate vormidega!

1) Algvõrde mitmuse osastava lõpul **-id**.

Algvõrde mitm. osastav	Ülivõrre
rikkaid	rikkaim
madalaid	
tumedaid	
kõrgeid	kõrgeim
julgeid	
kollaseid	
vastikuid	vastikuim
õnnetuid	
kasutuid	

Pidage meeles! Kui algvõrde mitmuse osastava lõpul on **-aid, -eid, -uid**, siis lühikese ülivõrde lõpul on **-aim, -eim, -uim**.

2) Algvõrde mitmuse osastava lõpul **-i, -u, -e**.

Algvõrde mitm. osastav	Ülivõrre
suuri	suurim
musti	
kurbi	kurvim
vanu	vanim
tarku	targim
kõvu	
järske	järsim
hulle	
pakse	
õnnelikke	õnnelikem
kasulikke	
hädaohtlikke	

Pidage meeles! Kui algvõrde mitmuse osastava lõpul on **-i, -u, -e**, siis lühikese ülivõrde lõpul on **-im**.

Erandi seejuures moodustavad kõik lik-lõpulised sõnad, mil on ülivõrdes **-like m** (mitte **-likuim!**).

Märkus. Sõnadest *hall, sant, kelm, kalk* ja mõnedest teistest sellistest sõnadest, mil keskvõrde lõpul on **-im**, tuleb tarvitada pikka ülivõrret: *kõige kallim, kõige sandim* jne.

113. Jälgige, missuguses astmes võrreldes keskvõrdega on üli-
võrrel

Keskvõrre	Ülivõrre
rikkam	rikkaim
järsem	järsim
targem	targim
õnnelikum	õnnelikem

Pidage meeles! Ülivõrre on samas astmes kui keskvõrre.

114. **Harjutus.** Moodustage keskvõrre ja lühike ülivõrre järgne-
vaist sõnust!

Tormine, vapper, vihane, külm, tugev, ilus, uhke, kurb, lahke,
kaastundlik, tark, laisk, õrn, paks, jõukas, töökas, kastene, tuuline,
vesine, väiklane, kollane, aeglane, kohane, tuim, kibe, helde.

Pööramisest.

115. Tuletage meelde kõik pöörsõna vormid!

Pöörsõna põhivormid.

116. Tuletage meelde neli pöörsõna vormi, millest saadakse
hõlpsasti teisi vorme! Need olid:

õppima (*ma*-tegevusnimi),

õpin (olevik),

õppida (*da*-tegevusnimi),

õpitud (*tud*-kesksõna).

Neid vorme nimetatakse pöörsõna põhivormideks.

Põhivormidest saadavad vormid.

117. Tuletage meelde, missugused vormid saadakse

1) *ma*-tegevusnimest,

2) isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikust,

3) *da*-tegevusnimest ja

4) *tud*-kesksõnast!

Pöörd sõnavormide moodustamise kavand.

I. <i>ma</i> -tegevusnimi:	kukkuma	minevik	kukkusin
		v-kesksõna	kukkuv
		kaudse kõneviisi	
		olevik	kukkuvat
		tegijanimi	kukkuja
		teonimi	kukkumine

II. olevik: kukun	}	käskiva knv. ains.	
		2. pööre	kuku!
		tingiva kõneviisi	
		olevik	kukuksin

III. <i>da</i> -tegevusnimi	kukkuda	<i>da</i> -tegevusnime	
		sesütlev	kukkudes
		kõik käskiva knv.	
		pöörded (peale	
		ains. 2. p.)	kukkugu!
		<i>nud</i> -kesksõna	kukkunud

IV. <i>tud</i> -kesksõna	kukutud	}	kõik umbisikulise	kukutakse
			tegumoe vormid	jne.

ma-tegevusnimi ja sellest tuletatavad vormid.

118. Jälgige *ma*-tegevusnime ja sellest tuletatavate vormide astet!

lugema	lugesin, lugev, lugevat, lugeja, lugemine
leppima	leppisin, leppiv, leppivat, leppiija, leppimine
ruttama	ruttasin, ruttav, ruttavat, ruttaja, ruttamine
tõmbama	tõmbasin, tõmbav, tõmbavat, tõmbaja, tõmbamine
lupjama	lupjasin, lupjav, lupjavat, lupjaja, lupjamine

Pidage meeles! *ma*-tegevusnimi ja kõik sellest tuletatavad vormid on alati tugevas astmes.

119. Harjutus. Moodustage minevik, v-kesksõna, kaudne kõneviis, tegijanimi ja teonimi järgnevaist pöörd sõnust!

Vedama, pidama, pugema, kaduma, laduma, siduma, kuduma, taguma, lõppema, kõndima, mähkima, vehkima, märkama, noppima, nokkima, kittima, marssima, uppuma, kippuma, sattuma, kiikuma, tõrkuma, mahtuma, uskuma, laskma, tahtma, andma, kaebama, algama, ohkama, tuiskama, lõikama, oskama, lamama, lippama, lonkama, rüüpama, kuldama, uitama, liuglema, keerlema, laisklema, looklema

Näidis:

vedama	vedasin, vedav, vedavat, vedaja, vedamine
pidama	pidasin, pidav, pidavat, pidaja, pidamine

Olevik ja sellest tuletatavad vormid.

120. **Harjutus.** Moodustage antud oleviku põhjal sama aja mitm. 1. ja 3. pööre, käskiva kõneviisi ains. 2. pööre ja tingiva kõneviisi ains. 1. pööre!

Sulen, kaabin, räägin, vaikin, kerkin, sünnin, pelgan, kitin, satun, algan, marsin, tukun, süttin, rökkan, rikun, lakun, hukkun, lõpen, trükin, hakkan, hippan, matan, mattun, annan, künnan, ruttan, hiilgan, kahtlen, kohtlen, riidlen, kaeblen, lendlen, liuglen.

Näidis:

sulen	suleme, sulevad, süle!, suleksin
kaabin	kaabime, kaabivad, kaabil!, kaabiksin

da-tegevusnimi ja sellest tuletatavad vormid.

121. **Harjutus.** Moodustage antud *da*-tegevusnime põhjal *des*-vorm, käskiva kõneviisi ains. 3. p. ja *nud*-kesksõna!

Sulgeda, kaapida, rääkida, vaikida, kerkida, sündida, kittida, satuda, alata, marssida, tukkuda, süttida, rikkuda, lakkuda, haukuda, hakata, trükkida, lipata, lõppeda, rutata, matta, rökata, lasta, anda, künda, kahelda, riielda, lennelda, liuelda.

Näidis:

sulgeda	sulgedes, sulgegu!, sulgenud
---------	------------------------------

Olevik ja da-tegevusnimi.

122. Jälgige *da*-tegevusnime ja oleviku astet järgnevais pöörd-sõnus!

<i>da</i> -tegevusnimi	Olevik
lugeda	loen
leppida	lepin
sulgeda	sulen
küündida	küünin
tõmmata	tõmban
lubjata	lupjan
kahelda	kahtlen
rutata	ruttan

Pidage meeles! *da*-tegevusnimi ja olevik on alati vastu-pidises astmes: kui *da*-tegevusnimi on tugevas astmes, siis on olevik nõrgas astmes, ja ümberpöördukt.

123. **Harjutus.** Moodustage antud oleviku põhjal *da*-tegevus-nimi järgnevaist sõnust!

Sulen, kaabin, räägin, sünnin, kitin, satun, algan, marsin, tukun, rikun, lakun, lõpen, trükin, hakkan, vaatan, annan, ruttan, künnan, lippan, hiilgan, kahtlen, riidlen, kaeblen, lendlen, rökkan, liuglen, võitlen, tõlgin, tükin, saadan, tahan, oskan, suplen.

Näidis: sulen — sulgeda, kaabin — kaapida jne.

tud-kesksõna ja sellest tuletatavad vormid.

124. Jälgige *tud*-kesksõna ja sellest tuletatavate vormide astet!

<i>tud</i> -kesksõna	<i>kse</i> -olevik	Umbisikul. tegu-moe minevik
loetud	loetakse	loeti
lepitud	lepitakse	lepiti
suletud	suletakse	suleti
küünitud	küünitakse	küüniiti
tõmmatud	tõmmatakse	tõmmati
lubjatud	lubjatakse	lubjati
kaheldud	kaheldakse	kaheldi
rutatud	rutatakse	rutati

Pidage meeles! tud-kesksõna ja kõik sellest tuletavad (umbisikulise tegumoe) vormid on harilikult nõrgas astmes.

125. Harjutus. Moodustage *tud*-kesksõna, *kse*-olevik ja umbisikulise tegumoe minevik harjutuses nr. 123 antud pöördsonadest!

Näidis:

suletud
kaabitud

suletakse, suleti
kaabitakse, kaabiti

126. Pöörake **hakkama, õppima** eeskujul sõnu **lakkama, ruttama, tekkima, uppuma, lõppema**.

Sõnad „vaatama“, „märkama“ jne.

127. Pange tähele ja pidage meeles sõna **vaatama** pöördumist!

<i>ma</i> -tegevusnimi	vaatama
<i>da</i> -tegevusnimi	vaadata
olevik	vaatan
minevik	vaatasin
<i>nud</i> -kesksõna	vaadanud
<i>kse</i> -olevik	vaadatakse
<i>tud</i> -kesksõna	vaadatud

Nagu **vaatama** pöörduvad: **võõpama, ootama, tärkama, märkama, pörkama, tõukama, ärkama, palkama, ketrama, aitama, lonkama, liimpama, väntama, lupjama, tüütama, süütama, viipama** jne.

Sõnad „rääkima“, „tuupima“ jne.

128. Pange tähele ja pidage meeles sõna **rääkima** pöördumist!

<i>ma</i> -tegevusnimi	rääkima
<i>da</i> -tegevusnimi	rääkida
olevik	räägin
minevik	rääkisin
<i>nud</i> -kesksõna	rääkinud
<i>kse</i> -olevik	räägitakse
<i>tud</i> -kesksõna	räägitud

Nagu **rääkima** pöörduvad: **tuupima, tampima, kraapima, kärpima, tõlkima, märkima, sörkima, tõrkuma, sortima, kinkima, loopima, parkima, voltima, plөөkima, vältima, kelkima** jne.

129. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele k või g, p või b, t või d, nagu on nõutav!

a) k või g. Är—a üles, poiss! Ärge tõr—uge! Hobune sõr—is kodu poole. Kevadel tär—avad lilled. Rannast oli mär—atud merehädalisi. „Tõde ja õigus“ on tõl—itud ka soome ja läti keelde. Eemalt tuli Tiku-Toomas lon—ates. Kin—ige raamatuile rohkem tähelepanu! Andres tahtis han—ida endale majanduslikke võimalusi edasiõppimiseks. Juhataja pal—aku endale uus tööline!

b) p või b. Maja tuleb lu—jata. Eemalt vii—atakse meile. Ärge loo—ige käbidega! Tam—ige pipar peeneks! Kaugelt vii—ati meile. Teekäijad rüü—avad allikast vett. Eelarvet kär—iti õige tunduvalt, kuid summade puudusel tuleb seda veelgi kär—ida. Tuu—imist õpilaste hulgas ei harrastatud. Seinad tahavad lu—jata. Tuleb palgata lu—jaja.

d) t või d. Lõng oli kõik ke—ratud. Ärge oo—ake, vaid hakake pakkima! Poisid süü—asid jaaniku. Linnas süü—ati tuled. Koosolek väl—as mitu tundi ja hakkas juba osavõtjaid tüü—ama; siiski oo—asid nad lõpuni. Ai—ake pisut toda vaest inimest! Ei tuleks enam silmapilkugi oo—ata. Ta oli oo—anud mitu tundi, aga oo—atav ei ilmunudki. Hädaohte tuleb väl—ida. Ke—ra, Liisu, memme tütar!

Sõnad „suplema“, „õmblema“ jne.

130. Pange tähele ja pidage meeles sõna **suplema** pöördumist!

ma-tegevusnimi	suplema
da-tegevusnimi	supelda
olevik	suplen
minevik	suplesin
nud-kesksõna	supelnud
kse-olevik	supeldakse
tud-kesksõna	supeldud

Nagu **suplema** pöörduvad: õmblema, riidlema, vaatlema, kauplema, taplema, võrdlema, ütlemine (minevik: ütlesin, mitte õelsin ega ütelsin), mõtlema (mõtlesin!), liuglema, vihtlema, vehklema, kümblema, siplema, nuhtlema, maadlema, riidlema, võitlema, näitlema, kohtlema jne.

131. **Harjutus.** Moodustage da-tegevusnimi, minevik ja nud-kesksõna kõigist eeltoodud sõnust!

Näidis:

<i>da</i> -tegevusnimi	Minevik	<i>nud</i> -kesksõna
õmmelda	õmblesin	õmmelnud

Sõnad „kõnelema“, „kogeleva“ jne.

132. Pange tähele ja pidage meeles sõna **kõnelema** pöördumist!

<i>ma</i> -tegevusnimi	kõnelema
<i>da</i> -tegevusnimi	kõnelda (mitte: kõneleda!)
olevik	kõnelen
minevik	kõnelesin (mitte: kõnelsin!)
<i>nud</i> -kesksõna	kõnelnud
<i>kse</i> -olevik	kõneldakse (mitte: kõneletakse!)
<i>tud</i> -kesksõna	kõnelnud

Nagu **kõnelema** pöörduvad: rabelema, logelema, vedelema, kogeleva, jagelema, purelema, kõhelema, aeleva, viljelema, ihalema, tegeleva.

133. **Harjutus.** Moodustage *da*-tegevusnimi, minevik, *nud*-kesksõna ja *kse*-olevik kõigist eeltoodud sõnust!

Näidis:

<i>da</i> -tegevusnimi	Minevik	<i>nud</i> -kesksõna	<i>kse</i> -olevik
tegelda	tegelesin	tegelnud	tegeldakse

nud-, tud-kesksõna ja nu-, tu-lõpuline nimisõna.

134. Võrrelge järgnevaid jämedalt trükitud sõnu omavahel!

Lahkunud (missugune?) sõber saatis kirja.	Lahkunu (kes?) saatis kirja.
Haavatud (missugune?) sõdur toodi haiglasse.	Haavatu (kes?) toodi haiglasse.

135. Leidke veel seesuguseid näiteid!

Pange tähele! *nud*-, *tud*-kesksõna vastab küsimusele **missugune?** ja lõpeb kaashäälikuga (**d**); *nu*-, *tu*-lõpuline nimisõna vastab küsimusele **kes? mis?** ja lõpeb ainsuse nimetavas täishäälikuga (**u**).

136. Vaadeldge *nud-*, *tud*-kesksõna ja *nu-*, *tu*-nimisõnade käändumist!

Ainsus

Nimet.	lahkunud sõber	lahkunu
Omast.	lahkunud sõbra	lahkunu
Osast.	lahkunud sõpra	lahkunut
Sisseütl.	lahkunud sõpra e. sõbrasse jne.	lahkunusse jne.

Mitmus

Nimet.	lahkunud sõbrad	lahkunud
Omast.	lahkunud sõprade	lahkunute
Osast.	lahkunud sõpru	lahkunuid
Sisseütl.	lahkunud sõpradesse e. sõbrusse jne.	lahkunutesse e. lahkunuisse jne.

137. Käänake samuti *leitud asi* ja *leitu!*

Pidage meeles! *nud-*, *tud*-kesksõna (küsimus: missugune?), millele järgneb nimisõna, ei käändu.

nu-, *tu*-lõpuline nimisõna (küsimus: kes? mis?) seevastu käändub alati.

Õige:

lahkunud sõpra
haavatud sõdurite
leitud asju
möödunud aegadele

138. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **t** või **d**, nagu on nõutav!

Kokkutulnu— ruttasid õnnitlema tõkkest ülehüpanu—, kuid leidsid, et hüppamisel saavutati— kõrgus ei vastanud nõudeile. Müüjale pakuti müüdu— tagasi. Paljud käisid vaatamas põlenu— hoonet. Tabatu— mõrvar on viidud vanglasse. Olnu— ei saa teha olematuks ega sündinu— sündimatuks. Kingitu— asja ärgu nõudku keegi enam tagasi! Ta ei mõtelnudki tagasi anda kingitu—. Kirjutatu— ei osatud lugeda. Kohtasin väljarännanu—; kes jutustas mulle 1905. a. revolutsioonist.

139. **Harjutus.** Pange sulgudes olev *nud*-kesksõna vajalikku vormi!

(Juuresolnud — mitm. omast.) tähelepanu juhiti mitmele asjaolule. Austagem (langenud)! (Elatanud) inimesi ei sunnita tööle. (Hukknud) laevadest oli kahju. (Kadunud) poega oodati koju. (Uppunud — ains. alaleütl.) hakati tegema kunstlikku hingamist. (Lahtilastud) sõdurid asusid koduteele. Tuul sasis vana vahtra (koltunud) lehti. (Ilmunud) teost arvustati mitmete arvustajate poolt kibedasti.

tud-kesksõna ja tu-lõpuline omadussõna.

140. Võrrelge *tud*-kesksõna ja *tu*-lõpulise omadussõna käändumist!

Ainsus

Nimet.	lahendatud ülesanne	lahendamatu ülesanne
Omast.	lahendatud ülesande	lahendamatu ülesande
Osast.	lahendatud ülesannet	lahendamatu ülesannet
Sisseütl.	lahendatud ülesandesse jne.	lahendamatusse ülesandesse jne.

Mitmus

Nimet.	lahendatud ülesanded	lahendamatud ülesanded
Omast.	lahendatud ülesannete	lahendamatud ülesannete
Osast.	lahendatud ülesandeid	lahendamatud ülesandeid
Sisseütl.	lahendatud ülesannetesse e. ülesandesse jne.	lahendamatusse ülesannetesse e. lahendamatusse ülesandesse jne.

Pidage meeles! tud-kesksõna nimisõna ees ei käändu.

Näit.: lahendatud ülesannet
antud lubadusi

Pidage meeles! tu-lõpuline omadussõna käändub alati.

Näit.: lahendamatu ülesannet
põhjendamatu väidetega
ootamatuid külalisi jne.

141. Harjutus. Pange sulgudes olev *tud*-kesksõna ja *tu*-lõpuline omadussõna vastavasse käändesse, kui see on nõutav!

(Lahendamatu) ülesannet ärgu hakaku keegi lahendama. Salalikud mustjaspruuni rabaveega täidetud jõed kaovad (ligipääsematu) soode rüppe. Ei tuleks arvestada (olematu) väärtusi! (Põhjendamatu) väidetega ärgu esinetagu! Tartu kalmistud on rikkad (tuntud) ja (tundmatu) inimeste kalmude pooldest. Meie talu ligidal asetsev metsatukk on (arvutu) lindude asupaik. (Lõhitud) paat igatses (ääretu) merd, juhtivat kätt ja (lakkamatu) lainete laulu. Õpetaja ei võinud vabandada mu pinginaabri (põhjendamatu) puudumist. (Sobimatu) ütlused ja (sündmatu) väljendused polnud kooskõlas ta õilsa iseloomuga. (Haavatu — mitm. kaasauitl.) juhtus õnnetus.

„-takse“ ja „-tatakse“
(„-dakse“ ja „-datakse“).

142. Pange tähele umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku tuletamist ja moodustage puuduvad vormid!

ehtima — ehitakse
õppima — õpitakse
arvama — arvatakse
kõndima — kõnnitakse
ärkama
elama
sulama
ujuma
põlema
kuulama
vajuma
põruma
kosuma
kasvama
harjuma
kordama
pugema — poetakse

ehitama — ehitatakse
õpetama — õpetatakse
arvutama — arvutatakse
kõnnitama — kõnnitatakse
äratama
elatama
sulatama
ujutama
põletama
kuulatama
vajutama
põrutama
kosutama
kasvatama
harjutama
korrutama
poetama

leppima
liikuma
sündima

lepitama
liigutama
sünnitama

Pidage meeles! *kse*-oleviku lõpul on harilikult **-takse** (**-dakse**). Kui aga juba sõna tüves* leidub silp **-ta-** (**-da-**), siis on *kse*-oleviku lõpul **-tatakse** (**-datakse**).

143. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **-ta-** või **-tata-**, **-da-** või **-data-**, nagu on nõutav!

Pärast võistluste lõppu aval—*kse* kohe tulemused. Virgul koo—*kse* ja õmmel—*kse*, heegel—*kse* ja tiki—*kse*. Riivi—*kse*, koori—*kse*, haki—*kse*, lõigu—*kse*, raiu—*kse*, hõõru—*kse* ja tambu—*kse*, ja pliidi kolmel avausel hakkavad pajad ja kastrulid tossama. Sääste—*kse* palju aega, kui asjad ase—*kse* alati nende õigele kohale. Järgmisel hommikul ära—*kse* ekskursandid juba enne päikese tõusu. Otsus—*kse* jätkata koosolekut pärast lõunat. Aias on käimas kibe töö: tehakse peenraid, külva—*kse*, istu—*kse* taimi, koris—*kse* vana puru ja väe—*kse* maad. Põldudel kün—*kse* ja äes—*kse*. Õppeaasta lõpul korral—*kse* katsed. Piksevarras ühen—*kse* juhtme abil maaga. Koosolekul vaiel—*kse* mitmesuguste küsimuste üle. Juba helis—*kse* tundi! Võta, kui paku—*kse*! Kui käs—*kse*, siis minge! Tuled süü—*kse* põlema.

„-tud“ ja „-tatud“
(„-dud“ ja „-datud“).

144. Pange tähele *tud*-kesksõna moodustamist!

ehtima — ehitud
õppima — õpitud
arvama — arvatud
kõndima — kõnnitud

ehitama — ehitatud
õpetama — õpetatud
arvutama — arvutatud
kõnnitama — kõnnitatud

Pidage meeles! *tud*-kesksõna lõpul on harilikult **-tud** (**-dud**). Kui aga sõna tüves leidub silp **-ta-** (**-da-**), siis on *tud*-kesksõna lõpul **-tatud** (**-datud**).

* Pöördsõna tüve saame *ma*-tegevusnimest sel teel, et jätame lõpu *-ma* ära.

145. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele -tud või -tatud, (-dud või -datud, nagu on nõutav!

Maja on valmis ehi—. Maja ümber ringles kruusa— ringtee. Ringi keskele oli istu— mõningaid ilupuid. Sammusime edasi mööda liiva— jalgteed. On kõik tööd lõpe—, siis tuleb puhkus. Kõik on pes—, kõik kuiva— ja paigale pan—, laudad lapiga pühi— ja põrandadki harjaga üle tõmma—. Küsimus on otsus—. Kas kõik ülesanded on lahen—? Koosolekul on palju vaiel—, aga küsimust ei ole lahen—. Mis täna teh—, see homme hooletu. Saalid olid valgus— tugevajõuliste lampidega. Õnnetu oli toime— haiglasse. Kolm küünalt oli süü— põlema.

146. Etteütlus kordamiseks. Kriipsu asemel tuleb lugeda ja kirjutada **kk**, **k** või **g**, = asemel **pp**, **p** või **b** ja + asemel **tt**, **t** või **d**.

a) Sea+ke oma rõivad korda ja sõi+ke kohe minema! Ta ha—as jutustama mulle ühest pi—liku näoga va=rast la=lasest. Matusel oldi nukrad, leinati kadunu+ ja kõnel+i tema elust ja või+lusist. Lõuna-Eesti kün—ail ja ku=leil on huvitav matka+a. Kannatli—u ema rü=es u=uvad kõik laste eksimused. Naabermajja kolinud kin—se= istus soojadel suveõhtu+el maja tre=il ja nau+is männisti—u kosutava+ lõhna. Eilsele koosolekule olid ilmunud kõi—i+e kohali—ude töölisorganisatsiooni+e esindaja+, kes kaalutlesid, kuidas pa—uda areneva+ele noor+elegi mõistli—u ajavii+e+. Pee+i soovitavaks, et kohali—us töölisklubis korral+a+aks senisest enam kirjandusli—e e+ekan+ei+ ja võe+aks vahetevahel sõna ka teadusli—ude küsimuste kohta. Sõnavõ+ja+ leidsid, et eesmärgile jõudmiseks on vaja põhjali—u ning püsiva+ töö+.

b) Talud seisavad oma lame+a+e ka+ustega kui kaa=kü=arad keset põlluri=asid. Minu kodukoha järved on ri—ad vesirooside ja kõr—jasti—u+e poolest, kus suviti pesitsevad par+i+e ja mõnin—a+e kauri+e paari+. Ei kuul+u enam õh+u+i öö=iku ega hommi—ul kuldno—a vilistamist, ei kosta metsast rõ—avat linnulaulu ega sumise õhk miljoni+est väle+a+est putu—a+est. Lasksime par+i tii—i ujuma. Keegi ei tahtnu+ kulu+a+a suuremaid summasid nendeks ettevõ+eiks. Oma tagasihoidli—usega oskas ta või+a palju+e poolehoiu. Lõuna-Eesti kõrgusti—ud ja järvesti—ud pakuvad palju huvitava+. Kooli püü+eks on pa—uda oma kasvandi—udele ainult head. Lähem raudteejaam asus meist seitse kilomeetri+eemal. Ta viibis meeleldi oma sõ=rade seltsis.

huhc) Kasutage iga soo+sat võimalust edasiõ—imiseks! Või+ke kõik raskused ja jõu+ke kaugele! Teda tun+i kui mitmekül—se+ ja e+evõ+li—u inimest, kelle kä+e usal+a+i raskema+—i ülesan+e+. Vaja+akse vilunu+ ja osava+ müüja+. Ta ei püüdu+—i lõ—e+a+a oma tööd määratu+ tähtjaks. Võõras mees jä+is kooliteenija märkuse tähele panemata ja ha—as ru+ama klassiruumi poole, kuhu töö ajal sisseastumine oli +irektori poolt keela+u+. Kolhoosni—ärgu vii+—u aega, vaid kün+—u veel täna kogu põld üles, äesta—u maa tasaseks ja külva—u ru—is maha! „Seda ülesanne+ ei arvu+a+a täna, see tuleb homme arvu+a+a!“ ütles õpetaja.

b) Täna seisavad oma lamo+a+e ka+usena kui kaas+õ—trad keser põllur—eaid. Müü kodukoba lapsed on r+ad väetööde ja kõr+jasti—u+e poolt. Kas suvli pestisvõrd par+li+ ja mõnina—a+e kaaru+e parti+. Ei kuul+u enam õh+u+1 00—ku ega hommie—ni küüno—a viljastmist ei kosta meilset r0—avutimulatu ega suvise õhk miljonit+est väle+e—est partu—a+est. Laskime part+i il+i murega. Kõegi ei läinu+ küln+a—s suuremaid sum—masid nendeks ettevõ+õks. Oma laasandibi—naga õksa ra võt+e palju+e poolsohm. Lõuna-Eesti kõrgu—u ja ärvest—uud eakid—u vad palju huvitava+. Kooli puu+oks on pa—nda oma kasvandi—u dele ainult head. Lähem raudteestani aus meil seisne kilmestri—emal. Tä viipsis meeldi oma sõ—rade seltsis.

III. Liiteist.

Sõnade tuletamine liidete abil.

147. Võrreldes sõnade tuletamist liidete abil!

Põhisõna	Liide	Liite abil tuletatud sõna
kala	-stus -ndus -line -ur	kalastus kalandus kalaline kalur
lendama	-ür -k -le- -ta-	lendur lennuk lendlema lennutama
joon	-is -sta- -stus -nda- -ndu- -line -stik	joonis joonistama, joo- nestama joonistus joondama joonduma jooneline, joo- line joonestik
elama	-u -nik -ta- -v -mu -mus	elu elanik elatama elav elamu elamus

Liide on sõnaosa, mille abil saame olemasolevaist sõnust tuletada uusi sõnu.

148. Tuletage uusi sõnu liidete abil sõnust: *maja, osa, nimi, kiri, oma, ilu, hääl, tegu, mees!*

149. **Harjutus.** Kriipsutage alla kõik liitelised sõnad järgnevais lauseis!

Metsa ääres seisab väike majake. Juku on arukas ja sõnakas poiss. Õpilased olid luuletuse hoolega selgeks õppinud. Suvel käime sageli ujulas. Kõigil on tähestik selgeks õpitud. Ja astus seal ette siis laulik. Omandus ja omadus on kaks eri mõistet. Meie ümbruskonna maastik on haruldaselt ilus. Kõneldi, et jutud ta argusest olid alusetu. Kasutage iga hetke enda täiendamiseks! Kirjanikud sõitsid Moskva. Õpetlane oli uurinud põhjalikult meie kodumaa taimestikku ja loomastikku. Kaluri võrku oli sattunud suur kala.

„-lik“ ja „-line“.

150. Jälgige liidete -lik ja -line liitumist põhitüvele järgmisis sõnus!

-line	-lik
arvuline	lõplik
mõtteline	ettevõtlik
keeleline	tahtlik
eluline	ulatuslik
armuline	riiklik
kunstiline	kunstlik
	õnnelik
	lapselik
	rahulik
	põhjalik

Pange tähele! -line liitub alati täishäälikule, -lik liitub harilikult kaashäälikule, vahel ka täishäälikule.

„lahendama“ — „lahenduma“.

151. Võrrelge järgnevaid lauseid omavahel!

Poiss lahendas viimaks üles-
ande.

Võimaldage lastele head aja-
viidet!

Avaldati uusi andmeid.

Juurdetulijaist moodustati
uus rühm.

Ülesanne lahendus üsna
hõlpsasti.

Mul võimaldus edasiõppi-
mine.

Selles küsimuses avaldus
tema rahulolematust.

Juurdetulijaist moodustus
uus rühm.

Liite **-u-** abil tuletatakse e n e s e k o h a s e i d pöörd sõnu, mis näi-
tavad tegevust, mis on suunatud tegijale endale.

Õige:

riietusime

Väär:

riietusime end

152. Harjutus. Kirjuta kriipsu asemele a või u, nagu on nõutav!

Väljad paljast—sid lumikattest. Üleele tutv—s ta paljude saar-
lastega. Kunstniku laul vaimust—s kuulajaid. Ta erald—b teistest ja
pöörd—b tagasi linna poole. Haige suu tõmb—s kokku. See töö tun-
d—s talle igavana. Riiet—ge kiiresti, välj—ge ja hakake kohe mi-
nema! Tormis murd—vad tammepuud. Ta oli lask—nud põlvili.
Eemald—ge kõik takistused! Lük—ke need küsimused parematele
aegadele! Ulat—ge mulle mu müts! Kuu peegeld—b järvepinnal.
Eemal lai—s lai legendik. Oma kooli tuleb teil esind—da väärikalt.
Suvel valmist—sin ette eksamite, et sügisel pääseda keskkooli.

IV. Sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest.

Käändsõnad.

153. Kokku kirjutatakse täiendsõna põhisõnaga:

a) kui täiendsõnaks on nimisõna ains. nimetavas (näit. *raud-*) või kaashäälikuga lõppev sõnatüvi (näit. *nais-*): raudkast, õlगतus, mesimagus, sulgkerge, majandusteadus, naisarst jne.;

b) kui täiendsõnaks on nimisõna ains. omastavas ja see väljendab laadi, liiki, sorti, otstarvet (küsimus: missugune? mis?): haigemaja, vallahaja, jahikoer, südamesõber, küünlatuli, lapsesilmad (= lapsele omased silmad, võivad kuuluda ka täiskasvanule), isamaa-armastus, sealiha, tornikell jne.;

d) kui põhisõna lõpeb liitega *-ne* või *-line*: mitmekülgne, kaheaastane, sajaleheküljeline, eestikeelne jne.

154. Lahku kirjutatakse täiendsõna põhisõnast:

a) kui täiendsõnaks on nimisõna ains. omastavas ja see väljendab üksiku (isiku või asja) päralt olemist (küsimus: kelle? mille?): minu isa maja, selle lapse silmad, selle linnu laul, Koluvere lossi torn jne.

b) harilikult ka, kui täiendsõnaks on nimisõna mitm. omastavas: majade katused, sõnade valik, vigade parandus jne.

155. Harjutus. Kirjutage järgnevad sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

Vaatlesime, kuidas linnud laskusid (hele sinisest) (suve taevast) (püst loodselt) (rukki põllule). Maastik äratas (tähele panu) oma (suure jooneliste) vormidega. (Lilla õielised) (kobru lehed) vaheldusid (vürtsi lõhnalise) (raud rohuga) ja (soo ohakatega). Vasakul pool seisid (aia teibad), mille tippudel (kuld nokad) hulgakaupa istusid. (Kalda kivide) vahel kiikusid Läänemere (hall rohekad) veed. (Äri teenija) püüdis ostjaid veenda (kauba headuses). (Eesti keele) tunnis räägiti meile Juhan Liivist. Meile soovitati lugeda rohkem ka (vene keelseid) (jutu raamatuid). Niiske (heina maa) aur laiub üle (maa

pinna), (punased söed) hõõguvad veel (tule asemel), (talu taat) (heina sao) all pöörab (teist külge). Karjane ajas (oma karja) jõe äärde. Lapsed noppisid (jõe äärselt) (heina maalt) hulga (pääsu silmi) ja (kuller kuppe), millest nad tegid ilusaid (lille kimpe). Maret armastas väga neid kolme (kõrge kasvulist) ja (halja oksalist) (leina kaske) (maja taga). Vanamehe (hüti uks) on seestpoolt riiviga kinni pandud.

Pärisnimed.

156. Pärisnimi kirjutatakse järgnevast üldnimest harilikult lahk u: Peipsi järv, Narva jõgi, Tartu linn, Lembitu tänav, Himaste küla, Kõrboja talu, Atlandi ookean jne.

Kokku kirjutatakse pärisnimi järgneva üldnimega:

- a) kui üldnimeks on sõna *maa*: Virumaa, Eestimaa, Soomemaa jne.;
- b) kui pärisnimeks on nimisõna ains. nimetavas või kaashäälikuga lõppev sõnatüvi: Tütarsaar, Osmussaar, Hein laid jne.;
- d) kui pärisnimeks on ilmakaare nimetus: Läänemeri, Põhjameri jne.;
- e) paljud eesti kohanimed, kus pärisnime üksinda kunagi ei tarvita: Emajõgi, Munamägi, Pühajärv, Kullaküla jne.

157. Harjutus. Kirjutage järgnevad sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

(Ema jõgi), mis tuleb (Võrts järvest), suubub (Peipsi järve). (Tallinna rannast) on näha (Paljas saar), (Äigna saar), (Nais saar) ja (Viimsi poolsaar). (Muna mägi) asub (Võru maal). (Eesti maad) piiravad (Lääne meri), (Soome laht) ja (Peipsi järv). Jaan Karuste oli õppinud (Rõuge kihelkonnakoolis) ja (Võru kreiskoolis). Lähem toiduainete-kauplus asub (Kalevi tänavas). Oma matkal külastasime ka (Endla järve) ja (Laiuse lossi) varemeid. Tule, oh rändaja, (Karksi mägedele)! (Ruhnu saar) (Riia lahes) jättis kõigile matkajaile unustamatud muljed. (Vilsandi saar) on kuulus oma linnuriigiga. (Narva jõgi) voolab (Narva linnast) läbi.

Pöördsõnad.

158. Kokku kirjutatakse järgmised liitpöördsõna vormid:

- a) *ja-tegijanimi*: tagasituliija, etteütleja;
- b) *mine-teonimi*: tagasitulemine, etteütlemine;

- d) *v-kesksõna*: tagasitulev, etteütlev, lahtivõetav;
 e) *nud- ja tud-kesksõna*, kui need vastavad küsimustele **missugune? kes? mis?**: tagasitulnud sõber, tagasisaadetud kiri;
 g) *mata-vorm*, kui see vastab küsimusele **missugune?**: ära saatmata kiri.

159. Lahku kirjutatakse järgmised liitpöördsõna vormid:

- a) *ma-tegevusnimi*: tagasi tulema, ette ütleva;
 b) *da-tegevusnimi*: tagasi tulla, ette ütelda;
 d) *des-vorm*: tagasi tulles, ette üteldes;
 e) *nud- ja tud-kesksõna*, kui need vastavad küsimustele **mida teinud? mida tehtud?**: sõber on tagasi tulnud, kiri on tagasi saadetud;
 g) *mata-vorm*, kui see vastab küsimusele **mida tegemata?**: raamat on ära saatmata.

160. Harjutus. Kirjutage järgnevad sulgudes olevad sõnad kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

Randa (tagasi rutanud), oli meie esimeseks ülesandeks (järele vaadata), kas paat on kohal. Õpilased olid ametis (üles antud) õppetükkide (pähe õppimisega). Võõras mees jättis meie hoiatuse (tähele panemata). Lapsed olid toast (välja hiilinud) ja raamatud laual (lahti unustanud). (Korra pidaja) palus (korra rikkujat) (edasi minna) ja teised (rahule jätta). Pikkade (läbi rääkimiste) järel jõuti viimaks (kokku leppida) ja kõik (kokku tulnud) läksid koju. Kohver, mille (ära saatmiseks) tegin korralduse, on mul alles (kätte saamata). Raamatukogust (välja võetud) raamatud tuleb kohe (tagasi tuua). (Kokku seatud) eelarve on alles (vastu võtmata). Eelarve, mida oli vaja (kokku seada), on alles (kokku seadmata), sest selle (kokku seadja) on juba nädalate kaupa haige.

V. Lauseist ja kirjavahemärkidest.

Lause.

161. Lause on sõnadega väljendatud mõte. Mitmesse liiki jagunevad laused sisult?

Missugune kirjamärk pannakse iga liigi lõppu?

Alus ja öeldis.

162. Tuletage meelde, mida nimetatakse aluseks ja öeldiseks!

163. Harjutus. Kirjutage alljärgnev pala ära ja tõmmake alusele alla üks joon ja öeldisele kaks joont!

Kaks töömeest.

Suured ja väikesed kivid seisis lagedal väljal tüliks ees. Need otsustati sealt ära koristada. Kaks töömeest võttis selle töö endale. Nad jagasid välja kivide suuruse ja rohkuse järgi kaheks võrdseks jaoks. Töömehed algasid tööd. Nad lootsid tööga õhtuks valmis saada. Esimene tööline algas tööd väikeste kivide korjamisega, teine võttis aga kohe kõige suuremad käsile. Õhtu eel oli esimene väikeste äravedamisest liiga väsinud ja pidi suured väljale jätma. Teine koristas aga enne ära suured kivid ja kandis nüüd väikesi ja kergemaid kive. Ta lõpetas õhtuks töö ja sai kätte täispalga. Teine pidi aga järgmisel päeval uuesti tööle tulema. Kumb neist oli arukam?

164. Alusrühm ja öeldisrühm. Laiendid.

Alusrühm	Öeldisrühm
külm tuul	puhub ägedasti
minu isa	künnab hoolega põldu
ilus pilt	ripub toa seinal

Nagu teame, võib lauses peale aluse ja öeldise olla veel teisi sõnu. Need laiendavad sisuliselt alust ja öeldist ja neid nimetatakse laiendeiks.

Laiendid, mis laiendavad alust, moodustavad koos alusega **alusrühma**.

Laiendid, mis laiendavad öeldist, moodustavad koos öeldisega **öeldisrühma**.

165. Harjutus. Määrake järgnevais lauseis alus- ja öeldisrühm ja tõmmake alusele ja öeldisele kriips alla!

Hõbedane täiskuu valvas tukkuvat loodust. Rohendavail väljadel lõhnavad lilled. Soe päike kiirgab sinendavas taevas. Kord elas kaugel võõral maal väga tark mees. Mu koolivend sõitis jalgrattaga maale. Ilusal kevadel laulis koplis ööbik. Küla keskel kaskede vahel vulisesid lustikad lätted.

Näidis:

Alusrühm	Öeldisrühm
Hõbedane <u>täiskuu</u>	<u>valvas</u> tukkuvat loodust

Sihitis.

166. Vaadeldge jämendatult trükitud laiendeid!

Talupoeg ostis hobuse (ostis kelle?). Isa noomis tütart (noomis keda?). Orule ehitati laut (ehitati mis?).

Laiendid **hobuse, tütart, laut** näitavad asja või olendit, millele on pöördsõna (*ostis, noomis, ehitati*) tegevus sihitud. Sääraseid pöördsõna laiendeid nimetatakse **sihitiseks**. Sihitis vastab küsimustele **kelle? mille? keda? mida? kes? mis?**

167. Harjutus. Tõmmake sihitisele kriips alla!

Töö kiidab tegijat. Ega hunt hunti murra. Kes teda kutsus? Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki. Ulatage mulle uus ülikond! Tõrvake veel täna maja katus! Moona võeti kogu nädalaks kaasa. Kas mind ei võetagi kaasa? Kui palju sa palka saad? Hoidke uks lahti! Amet ei teota meest. Viige see kiri kohe posti!

168. Täis- ja osasihitis.

Täissihitis	Osasihitis
Poiss ostis paberi	Poiss ostis paberit
Talupoeg ostis hobuse	Talupoeg ostis hobust
Jooge see piim!	Jooge seda piima!

Täissihitis vastab küsimustele *kelle? mille? kes? mis?* Täissihitiga tähistatakse lõppenud tegevust ja tervet asja.

Osasihitis vastab küsimusele *keda? mida?* Osasihitiga tähistatakse jätkuvat tegevust ja asja osa.

169. Leidke kolm lauset täissihitise ja kolm lauset osasihitisega!

Täiend.

170. **Vana** (missugune?) *karu ei õpi tantsima.*

Heal (missugusel?) *lapsel on palju nimesid.*

Noor (missugune?) *härg künnab kõverad* (missugused?) *vaod.*

Laiendid **vana, heal, noor, kõverad** laiendavad nimisõnu (*karu, laps, härg, vaod*). Nad näitavad, missugune see nimisõna on (küsimus: *m i s s u g u n e?*).

Seesuguseid nimisõna juurde kuuluvaid laiendeid nimetatakse **täiendeiks**.

171. **Harjutus.** Kriipsutage alla täiend järgnevais lauseis!

Uus luud pühib puhta toa. Tühi kõht on hea kokk. Ei kurg madalat metsa vaata. Jämedale pakule jäme talb. Habe aetakse terava noaga. Must koer, valged hambad suus. Aeg kuivatab märja maa. Tühja sõime kallal lähevad hobused riidu. Ilusate sõnade järel ei käi alati ilusad teod. Ei ole igakord suurt tuld seal, kust tõuseb suur suits. Kaks kõva kivi ei jahvata head jahu.

Üte.

172. **Paista jälle, kuldne päike! Lapsed, tupp! Tulge, poisid, siia!**

Lauseliiget, mis avaldab olendi või asja nime, kelle poole kõnes pöörduetakse, nimetatakse **ütteks**.

Pidage meeles! Üte eraldatakse muust lausest komaga (komadega).

173. **Harjutus.** Kriipsutage alla üte ja pange puuduvad komad!

Miks oled nõnda nukker emake? Söö ratsu sõida ratsu joo ratsu jookse ratsu! Palun teid austatud kuulajad tähele panna järgmisi asjaolusid! Olge tervitatud haavad! Tõuse üles taadikene ärka üles isakene! Hundipalu säh, võta raha, anna meestele tagasi, sa tead, kelle oma see on! Teid ma teretan eesti pojad! Laula, laula suukene liigu linnu keelekene! Arst aita iseennast! Ole terve memmekene teiseks terve taadikene! Ilus oled kodumaa! Tule siia Andres ja näita

mulle oma uut raamatut! Sina Juhan rakenda hobune ette! Poisid teie lähete niitma! Sina jääd koju Leeni! Õieke õieke ära nii hellasti õilmitse!

174. **Harjutus.** Määrake alus, öeldis, sihitis, täiend ja üte järgnevas palas, tarvitades järgmisi lühendeid: a. (= alus), ö. (= öeldis), s. (= sihitis), t. (= täiend), ü. (= üte).

Rebane ja talumees.

Kohtas hunt metsas rebast. Mõlemal oli kange nälg. Hunt ütles siis rebasele: „Kuule, lellepöeg, sul on kaval pea, katsu kustki söögi-poolist muretseda! Tulles nägin talumeest kaladega sõitvat. Vahest saab sealt midagi.“ Rebasele meeldis nõu ja ta jäi ootama. Varsti tuligi mees koormaga. Ta pidas rebast surnuks. Tõstis siis reinu-vaderi sabapidi reele ja mõtles: „No sellest saab alles tore kasuka-krae.“ Mees jätkas sõitu. Varsti jõudiski koju. Tahtis siin parajasti koormat lahti võtta, kui äkki märkas, et regi on tühi. Rebane oli kadunud, kadunud olid kaladki.

Näidis: Kohtas (ö.) hunt (a.) metsas rebast (s.).

Lihtlause ja liitlause.

175. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Lihtlauseid	Liitlauseid
Vesi sulises. Pori pladises.	Vesi sulises ja pori pladises.
Saabus koolivaheaeg. Laste rõõm oli suur.	Laste rõõm oli suur, kui saabus koolivaheaeg.
Päike tõusis metsalatvade tagant. Asusime teele.	Päike tõusis metsalatvade tagant, kui asusime teele.

Lihtlause koosneb ühest lausest, liitlause aga enamast kui ühest lausest.

176. Nimetage lihtlauseid, nimetage liitlauseid!

Rindlause ja põimlause.

177. Võrrelge järgmisi liitlauseid omavahel!

Rindlaused

Põimlaused

Päike paistab, lilled õitsevad.

Lumi krõdiseb, hobused hironahtavad vahetevahel, reed liiguvad edasi, mehed vestlevad omavahel.

Puhub paras läänetuul ja kiiresti lõikab paat laineid.

Kui tuli kustutati, jäin magama.

Nõmme linn omab toredaid mägesid, mida kasutavad sportlased talvel suusatamiseks.

Alt orust, kus kasvab rohkesti leppi, kostab metsavindi pink-pink!

Liitlauses *Päike paistab, lilled õitsevad* on lihtlaused rinnastatud teineteise kõrvale. Me võime ükskõik kumma neist ära jätta, ilma et teise mõtteselgus selle all kannataks. Laused *Päike paistab* ja *Lilled õitsevad* on täiesti arusaadavad ka üksikult. Seesuguseid liitlauseid, mille osad — lihtlaused — võivad ka iseseisvate lausetena esineda, nimetatakse **rindlauseiks**.

Leidke vähemalt viis rindlauset!

178. Liitlause *Kui tuli kustutati, jäin magama* koosneb samuti kahest lihtlausest. Aga ainult üks neist (*jäin magama*) võib esineda üksikult, teist lauset (*kui tuli kustutati*) võib tarvitada ainult koos esimesega, kuna üksikult tarvitatuna jääb ta poolikuks, arusaamatuks. Seesuguseid liitlauseid, mille kõiki osi — lihtlauseid — me ei saa tarvitada üksikult, ilma et nende mõtteselgus kannataks, nimetatakse **põimlauseiks**. Seda lihtlauset põimlauseis, mida saab tarvitada ka üksikult, ilma et selle mõtteselgus kannataks, nimetatakse **pealauseks** (*jäin magama*). Teist lihtlauset, mida üksikult tarvitada ei saa, ilma et selle mõtteselgus kannataks, nimetatakse **kõrvallauseks** (*kui tuli kustutati*).

Leidke viis põimlauset!

Rindlause.

179. **Pidage meeles!** Rindlauseis eraldatakse lihtlaused komaga. Sidesõnade ja, ning, ega, ehk, või, kui ka ette rindlauseis harilikult koma ei panda.

Sidesõnade aga, vaid, kuid, siis, siiski, kuigi, ometi, nõnda ette pannakse rindlauseis ikka koma.

180. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Õhtu tuleb õnnega hommik tuleb hoolega. Inimene läheb õnne peale sikk sarve peale. Igal talul oma taar igal perel oma viis. Tegija käed leiavad tööd magaja näeb nälga. Õhtu paneb hooled ukse peale mured musta parre peale vaeva valge varva peale. Hea inimene tuleb ise paha ei tule paludeski. Mägi ei saa mäega kokku inimene saab ikka inimesega. Mõni koer haugub küll aga ei hammusta. Nad on söömata seepärast on neil nälg. Te võite minna aga mina kaasa ei tule. Tuju tõusis kõik hakkasid laulma. Igasse kotti ei heideta ega igale palujale ei anta. Ära asu ainult ülesannete kallale vaid vii alustatud töö ka lõpule!

Põimlause.

181. Vaadeldge kõrvallause asukohta järgnevais põimlauseis!

Kõrvallause pealause järel	Kõrvallause pealause ees	Kõrvallause pealause keskel
Ats tundis, et tal on hea olla.	Kui on jõudnud sügis, kolletavad lehed.	Inimene, kes teist petab, on alatu.
Ruttasin õue, kui kuulsin hüüet.	Mis kallis, see kauris.	Poiss, kes astus üle tänava, oli mu koolivend.

Nagu näha, võib kõrvallause paigutus põimlauseis olla kolme-
sugune; kõrvallause võib asetseda:

- 1) pealause järel,
- 2) pealause ees ja
- 3) pealause keskel.

Põimlause kavandid:

- 1) Ats tundis, et tal on hea olla.

- 2) Kui on jõudnud sügis, kolletavad lehed.

- 3) Inimene, kes teist petab, on alatu.

182. Leidke iga liigi kohta üks põimlause!

183. Harjutus. Kriipsutage alla kõrvallauseid, pidades selle juures meeles, et kõrvallause algab harilikult sõnadega **et, kui, kuna, ehk küll, ehkki, kuigi, olgugi et, sest et, sellepärast et, kes, mis, kus, millal, kuidas, miks, kas** jne. Pange ühtlasi tähele, millega eraldatakse kõrvallause alati pealausest!

Õppisin parajasti looduslugu, kui hakkasid lööma tulikahjukellad. Kuhu sa ka vaatad, igal pool asuvad suured aasad. Teel ühines minuga sõber Väino, kes samuti sõitis jalgrattal. Inimesest, kes midagi ei loo, pole ühiskonnale kasu. Kui olime mäele roninud, leidsime sealt lihava lõhmuse. Mul oli kohe selge, et kuskil põleb. Lapsed ootasid talve, et oleks hea kelgutada. Vanaisa, kes on juba söönud, istub ahju kõrval ja loeb. Eriti uhket pilti pakub Pikkjärv, mille teiselt kaldalt tõuseb üles järsk voorenõlv. Voorimees, kes hommikul tegi esimest saanisõitu, toob jällegi koliseva vankri tänavale.

Pidage meeles! Kõrvallause eraldatakse pealausest alati komaga (või komadega)!

Kõrvallause pealause järel.

184. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Otsustasingi viimaks et lähen matkama. Nende idead on legendid kus mäed vaadet ei takistaks. See on see maa kus minu häll kord kiikus ka mu isadel. Taipan et on saabunud kurb ning hall sügis. Õpetaja rääkis vendade kolmikust kes muiste Saadjärve ääres jõudu katsunud. Raha oli talvel niipalju kogutud et panna korralikul veoautol rattad käima. Suur trügimine on koridoris musta tahvli juures kuna sinna pandi praegu üles keskkooli peo kuulutus. See oli päikeseküllane särav kevadepäev kui Maret jättis jumalaga aastate jooksul armsaks saanud kiviehitise — algkoolimajaga. Kell oli pool viis kui rong tõi meid Rakverest Kundasse. Ning üks kõhul on rõõm seda suurem mida harvemini talle head asja antakse. Verev päikeseketas tõsis parajasti Rosola metsade tagant kui tee suudmest puude vahelt hakkas paistma kõrge valliga ja pihtaiaga linnus.

Kõrvallause pealause ees.

185. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Kui sa tuled too mull' lilli! Kui ta koju jõudis oli ta läbimärg. Kes püüab kõigest väest saab üle igast mäest. Kuna ilm oli külm tehti lõkketuli üles. Mis südamest tuleb läheb südamesse. Kui suureks kasvan maksan memme vaeva. Kui liivlased ja lätlased piiskop

Alberti poolt olid alla heidetud algas pikk ja saatuslik sõda eestlastega. Mida vaiksem tuul seda lähem torm. Kes palju käinud see palju näinud. Kes tööd taga ei aja seda ajab töö taga. Mis võtja võtab kui andja ei anna. Kes kõikide meelepärast tahab olla ei jõua kellegi meelepärast olla. Mida enam saab seda enam tahab. Mis kutsikana õpitakse seda vana penina peetakse. Mis täna tehtud see homme hooleta. Kui enne maarjapäeva härg räästa alt juua saab ei saa pärast maarjapäeva kana nokka kasta. Kui Mart kopsib kasukaga siis Kadri ripsib riidega. Kes kõik pühad ära peab see kõik näljad näeb.

Kõrvallause pealause keskel.

186. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Lamp mille klaas ja kuppel puruks löödud suitses laual. Esimesed esemed mida märkasin olid õpetaja suured sarvraamidega prillid. Õpetaja kes suurema osa poistest on rakendanud kaart üles seadma silmitseb sisseastujat umbuskliku pilguga. Seal kuhu muiste olevat kuhjatud mäeks Emajõe kaevamisel saadud muld asub Eesti süda — Tartu. Eriti kevadel kui puud õitsevad pakub Toila küla suurepärist vaadet. Niin millega ta kirve vööle oli sidunud rebenes katki ja kirves kukkus õjja. Mägitied mida mööda üles ronisime olid üsna vähe tallatud ja kanarbikku täis kasvanud.

187. Põimlause mitme kõrvallausega.

Sa ütlesid, et sa loodad, et su vend varsti saabub. Kui ta koju jõuab, siis ütle talle, et ta meile tuleks, kui tal aega on!

Ühes põimlauseis võib olla ka kaks või enam kõrvallauseid.

Moodustage põimlauseid kahe või enama kõrvallausega!

188. Kordav harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

a) Kes on kunagi Tallinnas käinud see teab et Tallinn on ilus linn. Kes arvab end kindlasti seisvat vaadaku et ta ei langeks! Kui ta natukese maad oli käinud nägi ta kuidas kuus hunti kuusetüüka ümber end päikesepaistel soojendasid. Kodus elavad inimesed kes mind armastavad kes mu eest hoolitsevad ja kes mind juhivad. See kes tuleb esimest korda Munamäele kust avaneb suurepärane ja otse kütkestav vaade ümbrusele ei suuda imestella seda looduse mitmekesisust mida pakub Võrumaa lõunaosa. Ja lõppes asi sellega et komissar kui mu passi sai pidas enese kohustuseks kutsuda mind kohvile. Pistavad siis pead vaguniaknast välja tükki kakskümmend

husarit ja turtsuvad sülitada nagu vihased kassid aga varsti laksub keel kuivalt kurgulakke ega lenda ühtegi piiska enam. Ühel õhtul kui ema õues talitas nägi ta et külalised tulevad.

b) Kui õpetaja klassi astus nägi ta oma suureks imestuseks et klass oli tühi. Väikesed ebamugavused tähendavad siiski vähe kui mõtled et ees seisab kolm matkapäeva kus iga tund toob midagi uut, seninägematut. Sageli kui vanaema ketras istusime tema juurde ja palusime et ta jutustaks meile mõne muinasjutu mida vanaema ka heameelega tegi. Villu leiame puukuurist kus ta omatehtud vibupüssiga mille noolele suur sukanõel otsa on kinnitatud läbi seinalaudade varblasi luurab kes haohunnikul lendlevad. Selle musta kuue millel magus värskel leivalõhn küljes võttiski nüüd Ats endale appi kui ta läks kirjut kukke osatama. Toas kus kõik juba magamamineku vastu valmis oli et hommikul vara jälle jalule saada võeti mis muidu suve ajal kombeks ei ole tuli üles.

Otsene kõne.

189. **Harjutus.** Kirjutage ära järgnev katkend ja kriipsutage alla otsene kõne!

Kiir tuigerdas Tootsi najal sauna.

„Küll on kahju,“ ütles Toots, „et saun kōetud ei ole. Muidu läheksid lavale ja higistaksid natuke, siis oleks kõik läinud nagu pühitud.“

Aga teine võiks siiski lavale minna, igatahes oli seal soojem kui maas, laupäevane leil ei võinud ju eilse päevaga kõik välja läinud olla.

„Mine lavale, mine lavale!“ sundis ta. „Heida pikali, küll sa näed, parem saab. Ja kas tead, võta riidest lahti, ma toon sauna esikust hagu ja teen tuld.“

„Lavale küll,“ vastas Kiir, „aga riidest lahti... Kuda ma siin ikke riidest lahti võtan?“

„Võta, võta lahti, narr, sa saad kaineks!“

„Ma olengi kaine, ainult süda läigib.“

„No siis ei läigi enam. Võta lahti!“

Toots läks sauna esikusse, tõi sületäie hagu sisse ja tegi sauna ahju tule. (O. Luts.)

Kui kellegi sõnad antakse edasi sõna-sõnalt, siis on see otsene kõne.

Pidage meeles! Otsene kõne eraldatakse kirjas muust tekstist jutumärkidega.

Otsene kõne võib asetteda lause algul, lause lõpul ja lause keskel.
190. Jälgige kirjavahemärke järgnevais näiteis!

Otsene kõne lause algul	Otsene kõne lause lõpul	Otsene kõne lause keskel
„Ma tulen varsti jälle tagasi,“ ütles poeg.	Poeg ütles: „Ma tulen varsti jälle tagasi.“	„Ma tulen,“ ütles poeg, „varsti jälle tagasi.“
„Ärge minge nii vara koju!“ ütles Jaan.	Jaan ütles: „Ärge minge nii vara koju!“	„Ärge minge,“ ütles Jaan, „nii vara koju!“
„Kas teie kolhoosil on ka suur õunapuuaed?“ küsis küllaline.	Küllaline küsis: „Kas teie kolhoosil on ka suur õunapuuaed?“	„Kas teie kolhoosil,“ küsis küllaline, „on ka suur õunapuuaed?“

191. Harjutus. Kriipsutage järgnevais lauseis otsene kõne alla ja pange kõik puuduvad kirjavahemärgid!

Võtke oma vihikud ja kirjutusvahendid ja hakake kirjutama eestikeelset kirjanit ütles õpetaja. Seadke oma varustus korda ütles leitnant sõdureile. Söögilauas ütles Linda Kui lumimemme sinna kohta ei tehta kuhu ma tahan siis ma üldse ei tule seda tegema. Lembit küsis Mis sa arvad sellest asjast? Emake, armas emake, palus väike Hilja kas võtad mind ka kaasa? Juba homme ütles ta saadetakse nad minema. Kui ma õige seda viinapudelit vaataksin mõtleb Mats vaatamisest ei või ju kahju tulla. Noh, kas sul on ka uued sukad ja kestvad kingad küsib äsjasaabunud koolivend minult. Me oleme kadunud, Jaak! hüüab Rein. Tooma Mihkel koputas aknale ning hüüdis Hei, Juhan, noodale!

Punktkoma (semikoolon).

192. Kes tasa käib, käib targu; kes targu käib, saab kaugele.

Punktkoma on oma mõjult koma ja punkti vahepealne märk. Teda tarvitatakse siis, kui punkti on palju ja koma vähe.

193. Harjutus. Pange semikoolon, kuhu vaja!

Kus palju valgust, seal palju varju kus palju vabadust, seal palju eksimist. Öö nüüd jõuab jälle oma rahuga kuldne õhtu päike läinud magama. Eeskojas käis uks keegi tuli klassituppa ja kompsis lumi-seid jalgu vastu põrandat. Suur Liivi sõda oli meie maale kõige hirmsamaks ajaks: varandus, mis kätte saadi, riisuti mida ei võidud kaasa viia, hävitati ja põletati keda metsadesse põgenenud inimestest kätte

saadi, piinati ja tapeti. Ta ei oodanud ka seda aega, mil kogu küla võib minna mullusele raiesmaale, kus noor mets on maganud ligi aasta, lehed kuivanud ja kolletanud kus hall suits tõuseb kui haldjas, tõmmates end küüru tule ees ja pagedes laande puude vahele kus varsti helgivad siin ja seal kollased leegid ning inimeste rõõmus kära summutab raagude pragina. Mehed tormasid igalt poolt lagedale odasid, tapreid, nuie ning nooli otse sadas vaenlaste peale. Päike põletab, õhk on palav ja raske mustad pilved kogunevad taeva alla tuulispea keerutab tolmates teedel pääsukesed lendlevad ligi maapinda ja kastavad tiibu vette teised linnud uitavad rahutult edasi-tagasi inimesed, kes põllul töötavad, põgenevad majadesse.

Kaksikpunkt (koolon).

194. *Muinas-Eesti maakonnad olid: Harju, Järva, Viru, Ridala, Nurmekond, Sakala jne.*

Poiss punastas näost: ta tundis häbi oma hooletusest.

Koolonit tarvitatakse:

a) lauses, kui järgneb mõistete loetelu;

b) lause järel, kui järgmine lause eelmist lauset ligemalt seletab;

d) otsese kõne ees, kui see asetseb lause lõpul.

195. **Harjutus.** Pange koolon, kuhu vaja!

Andresel oli veel ainuke soov siin maailmas näha oma silmaga, kuidas võhivõõrad inimesed tulevad Vargamäe jõe äärde ja hakkavad siin midagi tegema. Me joome kohvi neljakesi ümmarguse laua ümber mõlemad õed väike Juhan ja mina. Läänemere-soome hõimud on järgmised liivlased, eestlased, vadjalased, vepslased, karjalased ja soomlased. Lindudest, kes meil talvel elutsevad, on tuttavamad järgmised varesed, varblased, harakad, öökullid ja kanakullid. Tüli sai alguse sellest, et kukkede juures maksab isaisadest päritud kord, mis ütleb laulja kuke kõrval ei tohi laulda ükski teine kukk, kui ta ei nori riidu. Vello ja Asso juhatusel jagati siis saak hobused, relvad ja muu, mis leiti vaenlase juurest.

Sidekriipsu tarvitamisest liitsõnus.

196. Jälgige sidekriipsuga sõnu ja seletage, millal tarvitatakse sidekriipsu liitsõnades!

a) *maa-alune, jää-äärne, kohtu-uuriija, lõpp-pidu, plekk-kest, pakk-kast* jne.

b) *õigekeelsus-sõnaraamat, suurtööstus-ettevõtte, päevapildi-materjali-kauplus, vikerkaare-värviline* jne.

d) maa- ja linnainimesed, põllu- ja vabrikutöölised, mets- ja kodu-loomad, alg-, kesk- ja kutsekoolid, eesti- ja ingliskeelne, viie- ja kümnekordne jne.

e) Põhja-Eesti, Väike-Maarja, Kolga-Jaani, Lääne-Euroopa, Põhja-Ameerika.

Sidekriipsu tarvitatakse liitsõnus järgmistel juhtudel:

- a) kui liitsõnas satub ühte enam kui kaks ühesugust tähte;
- b) pikemais liitsõnus;
- d) kui kahel täiendsõnal on ühine põhisõna (või vastupidi) ja seda ei taheta korrata;
- e) liitpärisnimedes.

197. Leidke liitsõnu, kus tuleb tarvitada sidekriipsu!

198. Harjutus. Pange sidekriips, kuhu vaja!

Ilmus trükist vene eesti sõnaraamat. Parandati Tartu Valga raudteed. Ta luges Lõuna Ameerika riikidest. Lõuna eesti murre erineb põhja eesti murdest. Õpetaja soovitas lugeda üht ajaloolis filosoofilist artiklit. Komissariaadis töötatakse praegu välja algkooli seaduse eelnõu. Kohtasin oma lapsepõlve kaaslast. Kapis olid hõbe ja kristall-asjad. Ta luges vabalt prantsus, inglisis ja saksakeelseid raamatuid. Kohtu uurija sõitis maale.

Mõttekriips.

199. Pange tähele, millal esineb mõttekriips!

a) *Minu vanaema — olgu muld talle kerge — on juba ammu surnud.*

b) *Noorusaeg — külviaeg.*

d) *Kui kasti avasin, leidsin, et see oli — tühi.*

e) *See võib ju nii olla, aga —.*

Mõttekriipsu tarvitatakse:

a) lause vahele kiilutud sõnade eraldamiseks,

b) vahelejäetud sõna asemel,

d) ootamatu ja üllatava sõna või mõtte ees,

e) poolelijääva sõna või mõtte järel.

Mõttepunktid.

200. Pange tähele, millal esinevad mõttepunktid!

a) *Ta elas V... linnas.*

b) *Ta pole mees, vaid... poisike.*

d) *Rahu üle soo, üle taeva... siis need säravad tähed... Ja need inimesed, need head, lihtsad inimesed, kes elu edu oma õlgadel kannavad...*

Mõttepunkte tarvitatakse:

- a) vahelejäetud tähtede asemel,
- b) üllatava ja ootamatu sõna ees,
- d) katkeliste lauseosade ja lausete vahel.

Jutumärgid.

201. Pange tähele, millal esinevad jutumärgid!

Tänavapoistelt on ta saanud oma „hariduse“. Kas olete lugenud ajakirja „Tuleviku Rajad“? „Vanemuises“ etendati „Libahunti“.

Jutumärkidesse pannakse peale otsese kõne veel:

- a) sõnad ja ütlused, kui neil on ebaharilik tähendus;
- b) teoste ja ajakirjade nimed.

Sulud (klambrid).

202. *Uku (nii nimetasid vanad eestlased oma ülemat jumalat) elas kõrgel taevas.*

Goethe (loe: gööte) on suurim saksa luuletaja.

Sulgudesse pannakse seletavad ja täiendavad vahesõnad ja märkused.

Ülakoma (apostroof).

203. a) *Kiri oli adresseeritud Juhan Mäe'le.*

b) *Vend mull' ütles: „Ära nutsa, ära enam kaeba nii!“*

Ülakoma tarvitatakse:

- a) perekonnanimeses nimetavalise kuju eraldamiseks;
- b) vahelejäetud tähe märkimiseks.

204. **Kordav harjutus.** Pange järgnevais lauseis puuduvad kirja-
vahemärgid!

Sõua sõua tuulekene jõua jõua laevukene Lõõtsa poisid vajutage Tead vanaisa ka mina hakkam tänä kündma Oota oota poisikene anna aega vennikene Ta kuulis veiste ammumist karjakellade helinat tuulte kohinat. Mis sa sirised sirgukene mis sa leinad lehelindu Vana-isa sõbrad on inimesed loomad linnud päike lauluraamat ajaleht kaljakapp hea kõhutäis ja pigine piip Aga mõnes sookäärus kus kasvas tihe võsa tegi isa veel muudki nalja raius võsa maha laskis ära kuivada ja siis ühel päeval kui oli kuiv ning puhus tuul põllulappide poole pani punaseks kuivanud haole tule otsa Kooliesiselt mäekingult lasti liugu regedega kelkudega lauaukkidega kuni seal kohal kust inimene kasvab kaheharuliseks hakkas käies valget vätku lööma Ja kui rongi tagant maast kaks poissi korruga leiavad tühja paberossi-
karbi ning ei jõuta kohe kokkuleppele kummale see peaks kuuluma siis otsustab asja rõõmus kaklus.

SISUKORD.

I. Häälikuist.	Lk.
Häälik ja täht	3
Tähestik	3
Võõrhäälikud ja võortähed	3
Täishäälikud ja kaashäälikud	4
Helilised ja helitud häälikud	4
h sõna alguses	5
Kaksiktäishäälik	7
k, p, t helitute häälikute kõrval	7
Liide -ki ja -gi	7
Millal esineb g, b, d helitute häälikute märkide kõrval	8
Silp	9
Silbitamisest	10
Sõnade poolitamine	10
Häälikute vältus ja selle märkimine	11
g, b, d (k, p, t) vältete märkimine	12
Pika kaashääliku märkimine teise kaashääliku kõrval	13
Pika kaashääliku märkimine pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel	14
Pika s-i märkimine	14
Kaashäälikute märkimine liitsõnus	16
Kaashäälik -gi ja -ki ees	16
Kaashäälik teiste liidete ja lõppude ees	17
j-i ja i märkimine	18
Astmevaheldus. Tugev aste ja nõrk aste	19
Missuguste vormide põhjal määratakse kindlaks astmevaheldus	20
Täishäälikute vaheldus	21
Kaashäälikute vaheldus	22
Astmevahelduse erandjuhud	24
Peenendus	25
Rõhk	25
Lauserõhk	26

II. Sõnade muutmisest.

Lk.

K ä ä n a m i s e s t	27
Käänete moodustamine	27
Ainsuse omastavast saadavad käänded	27
Mitmuse omastavast saadavad käänded	27
Põhi- ja peakäänded	27
Peakäänete suhted astmevahelduslikel sõnul	28
Ains. nimetav ja osastav	28
Ains. nimetav ja omastav	28
Ains. osastav ja mitmuse omastav	29
Mitmuse osastava aste	29
Mitmuse osastav	30
Lühike mitmuse osastav	30
Mõningaid juhtumeid id-lõpulisest mitmuse osastavast	35
Mõningaid juhtumeid sid-lõpulisest mitmuse osastavast	36
„akent“ — „koplit“, „akende“ — „koplite“	38
i-mitmus	39
„ümbrik“ — „vihik“	41
Sõnad „seep“, „lamp“ jne.	42
„ „aade“, „tõlge“ jne.	43
„ „koobas“, „küngas“ jne.	44
„ „sõber“, „ader“ jne.	44
„ „padi“, „lubi“ jne.	45
„ „kaas“, „küüs“ jne.	45
V ö r d l e m i s e s t	47
Keskvõrre	47
Ülivõrre	48
Lühikese ülivõrde moodustamine	48
Ülivõrde aste	50
P ö ö r a m i s e s t	50
Pöörd sõna põhivormid	50
Põhivormidest saadavad vormid	50
ma-tegevusnimi ja sellest tuletatavad vormid	51
Olevik ja sellest tuletatavad vormid	52
da-tegevusnimi ja sellest tuletatavad vormid	52
Olevik ja da-tegevusnimi	53
tud-kesksõna ja sellest tuletatavad vormid	53
Sõnad „vaatama“, „märkama“ jne.	54
„ „rääkima“, „tuupima“ jne.	54

	Lk.
Sõnad „suplema“, „õmblema“ jne.	55
„ „kõnelema“, „kogeleva“ jne.	56
nud-, tud-kesksõna ja nu-, tu-lõpuline nimisõna	56
tud-kesksõna ja tu-lõpuline omadussõna	58
„-takse“ ja „-tatakse“	59
„-tud“ ja „-tatud“	60
III. Liiteist.	
Sõnade tuletamine liidete abil	63
„-lik“ ja „-line“	64
„lahendama“ — „lahenduma“	64
IV. Sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest.	
Käändsõnad	66
Pärisnimed	67
Pöörd sõnad	67
V. Lauseist ja kirjavahemärkidest.	
Lause	69
Alus ja öeldis	69
Alusrühm ja öeldisrühm. Laiendid	69
Sihitis	70
Täis- ja osasihitis	70
Täiend	71
Üte	71
Lihtlause ja liitlause	72
Rindlause ja põimlause	72
Rindlause	73
Põimlause	74
Otsene kõne	77
Punktkoma (semikoolon)	78
Kaksikpunkt (koolon)	79
Sidekriipsu tarvitamisest liitsõnus	79
Mõttekriips	80
Mõttepunktid	80
Jutumärgid	81
Sulud (klambrid)	81
Ülakoma (apostroof)	81

Ladumisele antud 31. X 1944. Trükiarv 12 700. Trükipoognaid 5,25.

Trükkimisele antud 10. I 1945. MB-00408. Trükikoja tellimise nr. 421.

Trükikoda „Ühiselu“, Tallinn, Pikk tn. 42.